

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
REDUCTIONS DU JOURNAL
„Droschak“
A. R. A. R. BUREAU
LIBRARY
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳԱԶՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ԱՆՎԵՐՋ ՊԵՏՐԱՆՔՆԵՐ

Թերահաւատութիւնը ծայր է տալիս արդէն աւֆօրիստների վերաբերմամբ — անգամ այնպէս, ուր երեկ տիրում էր ամենախանդավառ լուսատեսութիւնը Բուսն, անվերապահ ցնծութիւնը կամաց-կամաց տեղի է տալիս լուրջ, պաղարիւն դատողութեան:

Հայ բուրժուազիան, „դիւանագիտական լուծուածներ“ սիրահար մտաւորականութիւնը սկսում են թերևս ըմբռնել հայեացքներն ու գործելակերպը այն մարդկանց, որոնք չէին բաժանում ոչ այդ վարդազոյն օպտիմիզմը, ոչ այդ մանկական խանդավառութիւնը և քառողում էին — ՉԵ տարւայ աղետաւոր փորձերից հրահանգած — որ դիւանագիտական աւֆօրիստների վրայ յոյս դնելէ առաջ, Ազգը ինքզինքը պէտք է նեխարկէ խորունկ աւֆօրիստի պէտք է նեխէ իր վրայից թուլամորթ կրաւորականութեան նզովքը, պէտք է ներշնչի ինքնօգնութեան առողջ ու փրկարար դաւանանքով, պէտք է զինուի և պատրաստուի, պատրաստուի...

„Պատրաստելու պէտք է կայ, ասում էին մեզ, քանի որ իրերի բնական ընթացքը արդէն իսկ նպաստում է հայկական խնդրի լուծման, քանի որ միջպետական շահերը հրամայականորեն պահանջում են այդ լուծուածը և քանի որ Ռուսաստանը առել է մեր գաղտը իր հզօր ձեռքերի մէջ“:

Այդ վերջին փաստը մասնաւորապէս „գօրաւոր“ էր մեր շափաւոր ու խոհեմ հայրենակիցների բերնոււնը և նրանց խորիմաստ իդէոլոգները տղայական միամտութեամբ հոյովում էին մամուլի մէջ — „Ռուսաստանը“, „Քեռին“, „մեր պատմական հովանաւորը“, „մեր աւանդական պաշտպանը“... Եւ պատրաստ էին յանցագործ ու դաւաճան հրատարակել սկեպտիկներին, որոնք շատ էլ չէին հրապուրում „Քեռին“ պաշտպանութեամբ և նրա իրական շարժառիթներով:

Ի՞նչ ևս, այո՛, ասում էինք, որ Եւրոպան, միջագային խաղաղութիւնը շահագրգռուած են մեր հարցի լուծուածով, բայց մենք գիտէինք նաև, որ այդ Եւրոպայի հրամանատար դիւանագիտութիւնը միշտ չի մտածում և չի գործում յօգուտ խաղաղութեան, միշտ չի ձգտում երացնելու հրապարակից արիւնալի կնճիռները, այլ

յաճախ — բունած ներքին անդարմանելի հակասութիւններով — նա ինքն է խառնակում կացութիւնը և կուրորէն կամ գիտակցաբար ստեղծում է ընդհարումներ ու արիւնհեղութիւններ:

Ի՞նչ ևս գիտէինք, այո՛, որ մասնաւորապէս Ռուսաստանի կենսական շահը պահանջում էր ապահովել և ապրեզնել սահմանակից թիրաբաշայ ժողովրդին, որ մահճագրականութեան լայնարձակ ուղկիանի մէջ միակ հաւատարիմ ու բարեկամ տարրն է Ռուսաստանի համար, նրա առևտրի ու արդիւնաբերութեան, լեզուի ու կուլտուրայի տարածման համար: Եւ մեր կողմից ամեն բան արինք՝ արծարծելու համար այդ շահերի գիտակցութիւնը ամենաբարձր վարիչ շրջաններում: Բայց մենք գիտէինք դրա հետ նաև, որ Ռուսաստանի իրական շահը կարող են տարբեր կերպով ըմբռնել արդի աւֆօրիստները — ցուցիչները, աւելի ճիշտ՝ կարող են բնաւ չ'ըմբռնել Գօրեմիկիներին, Մակիկօվներին ու Շեքոլովիտովներին մօտ դեռ հաւատոյ հանգանակ է հին, ծնշող քաղաքականութիւնը հայութեան հանդէպ, նրանք եռանդով շարունակում են Կովկասի մէջ Գօրիցիի գործը, նորէն „Պաշտօնիկ“ ի ու հայ կեղեցու խնդրի են դնում հրապարակի վրայ, նորէն փորձում են կաշկանդել մի համեստ համայնքի ամենաանփէաս իրաւունքները, իսկ հալածանքը „Գաշնակցութեան“ ու հայ երիտասարդութեան գէժ — ձերբակալութիւններով, գաւերով, Սիբիրով ու կատորգայով — բնաւ գաղաբ չունի:

„Ռուսական հզօր պաշտպանութեան“ յոյսը պատրանք չէր արդեօք... Պեւերբուրգի վարիչները երբևիցէ գէթ մի վայրկեան մտածե՞լ են արդեօք՝ լուրջ ու խորունկ բարենորոգումներ մտցնել թիրաբաշայաստանում և ապահովել միանգամ ընդմիշտ հայ ժողովրդի նեխական, մտաւոր ու հոգեկան առաջադիմութեան գործը... Ինքը Երվիկով շատ ճիշտ նկատեց Մօսկուայի իր ամենախոսութեան մէջ, որ Ռուսաստանը միայն պատահաբար, մի յայտնի ակնկալից դրդուած, ասպարէզ եկաւ շատ թէ քիչ հիմնական պահանջներով՝ հայկական խնդրի մէջ: Այդ „անակնկալը“ Լիման ֆօն Սանդերսի միտքիցն էր, որ մի վայրկեան խթանեց ռուս կառավարութեան եռանդը, գրգելով նրան հրապարակ նեխել Հայոց Հարցը, իբրև անհրաժեշտ հակահարուած ընդգէժ գերման յառաջխաղաղութեան:

խնի չի կորի, էդ նազօղկի չի, որ շուտ հասկանայ, բացականչեց Խէշօն:

Ընդհանուր ծիծաղ բարձրացու. սկսեցին հարիւր ձևով հորովել Իս...ի հնարամտութիւնը և խեղճ ազան կոտորեց ու թել ասեղը վար գրեց:

Կո՛ճ էինք, որ կուշա կուշա ծիծաղեցինք և դեռ էլի օրեր շար-թներ պիտի ծիծաղէինք Իս...ի այդ անձուր հնարամտութեան վրայ:

Խննթ ծիծաղին յաջորդեց դարձեալ անձայր լքումը. քաղցած էինք...

Դուռը վերջապէս նորից բացեց. յայտնեց գոժան վերակացուն, այս անգամ խնդաղէմ ու բացականչեց.

— Ահա ձեր ճաշը:

Եւ մի սպասուոր բանդարկեալ յատակի վրայ գրեց թիթեղէ մի աման լի տաք կերակրով, մի սև հաց և շորտ հաս փայտէ գդալը Երբ դուրս գնացին վերակացուն ու սպասուորը—մենք վրայ պրծանք մեր ճաշին ազահօրէն, բայց զգւանքի մի ուժեղ զգացմունք բուրբիս էլ յետ մղեց: Ամանի տաք հեղուկից փշում էր ծանր գարշահոտութիւն, ասքը նման էր փողոցի ցեխախառն անձրև-ջրի, երբ գդալով խառնում էինք, միջից դուրս էին գալիս անասունների աղտոտ փորոտիք, կաշու մազոտ կտորներ, ականջի մի մասը և ինչ որ թելեր, որոնք երևի մնացորդներն էին հոտած կաղամբի: Այն թէ ուտել, այլ նոյնիսկ մօտենալ այդ զգւելի հեղուկին անկարելի էր թուում, այն աստիճան վանիչ էր նրա թանձր, տաք հոտը խառնում էինք մեր դգալներով ու մեր դժբախտութեան մէջ բրբջում, երբ մէկն ու մէկը մեզմից յաջողեցնում էր հեղուկի տակից դուրս հանել մի անորոշ պատաս, որի ինչ լինելը անկարելի էր լինում որոշել: Ըստ ուշ իմացանք, որ այդ «կերակուրը» մեր բանդապետի հանձարեղ մտածումի արգիւնք է, որ շատ աժան է նստուած Կսազործներից հաւարում են մորթեալ կենդանիների գլուխները ու փորոտիքը և ասքրում բանգի մի խորշում, ձեռք են բերում նաև թթու գրած, հոտած կաղամբ: Ամեն օր այդ գլուխներից մի քանիսը փշրում են ու աղտոտ, մազով, կաշիով ձգում կաթսան, վրան աւելացնում են նաև կենդանիների փորոտիքի անմաքուր կտորներ, նաև մի փոքր կաղամբ, այս բոլորը եռացնում են ջրի մէջ և ահա բանտարկեալների «ճաշը» պատրաստ է: Սրանով են կերակրում յօտ ութ հարիւր հօգի, իսկ անտեսած գրամը գնում է բանդապետի գրպանը:

Հասը՝ թէ իր արտաքինով և թէ համով ոչնչով յետ չէր մնում այս սուպից. սև ամբարի մի կտորի էր նման այդ հացը, որի մէջ հողն ու աւազը այնքան առատ էր, որ կարծես փողոցի թանձր ցեխը շաղախուէլ էին, զանգել, արևի տակ շորացել յատկապէս բանտարկեալներին ուսացնելու համար: Չորս փայտէ գդալներն էլ լրացնում էին պատկերը — տարիներ շարունակ բերանից

բերան անցած, կրծուած, բերած այդ դժբախտ փայտէ կտորները ոչ միայն վանիչ էին իրենց անքրով, այլ նոյնիսկ գործածութեան անպէտք:

Այսպէս էր մեր ճաշը՝ որին առաւօտից անձկութեամբ սպասում էինք:

Եւ կամացուկ յետ բաշեցի, պոկեցի հացի երեսից մի կտոր, մի փոքր աղ ցանցի վրան և փորձեցի ծամել ինչպէս կարող էի: Կիւս երկու ընկերներս դեռ նայում էին ամանին շարած և վարանման մէջ էին, ուտել, թէ՛ չ'ուտել — քաղցի ու զգւանքի զգացմունքը հաւասարապէս զօրեղ՝ պայքարում էին խեղճերի ներսուած զճռական բային արեց մեր շորորդ ընկերը՝ հոգեկան հիւանդ Մեդ...ը, որ գգալը ձեռք առաւ և սկսեց այդ թանձր գարշահոտ հեղուկի միջից կաշի և մսի կտորներ որսալ և ուտել: Կիւս երկուսը ճարերը կտրած հեռեցին նրա օրինակին և շուտով երեք գդալները իրար ընդհարեցին, յուզում էին այս կասկածելի հեղուկը մսի ու փորոտիքի յետին կտորները փնտրելով:

Այսպէս վերջացաւ մեր ճաշը:

Աշնանային կարծ օր էր, շուտով մթնեց: Սպասուորը եկաւ կերակրի պարագաները տարաւ և լամպը վառեց: Կիւսը և այս գիշեր մենք պիտի մնանք այս խոնաւ յատակին, առանց ծածկոյթի, մտածում էինք մինք երկիւղով: Իրեկոյ էր արդէն, երբ նախասննակում բազմաթիւ ոտանձայներ լսեցինք: Դուռը բացեց ո՛չ սովորական շառաշիւնով, այլ կատաղութեամբ ու մեր փորրիկ զնգանք ներս թափեցին բարբարոս վայրագութեամբ հինգ-վեց վերակացուներ ու բանդապետի օգնականը:

— Ոտքը՝ որտտաց մեր վերակացուն, խուզարկութիւն է, ձեռքերդ վեր:

Ոտքի ելանք ու բազուկներս բարձրացրինք: Սկսեց անպատկառութեան ու անարգանքի օրգիան Վերստին՝ ինչպէս առաւօտեան՝ շարգելու շափ արորեցին մեր կողերը, բանդեցին բոլոր կօճակները, կարերի արանքը խուզարկեցին, ապա երկաթէ բիրերով հարւածեցին յատակն ու պատերը:

— Դուրս եկէք, վերցրէք ձեր անկողիները, պատերեց օգնականը:

Նախասննակ դուրս եկանք և ներս քաշեցինք... մի մի խոտէ դօշակ, խոտով լցրած մի բարձ և մի ծածկոց: Այս էլ մի բան էր — գէթ խոնաւ յատակից ազատում էինք, թէկուզ կոշտ խոտով և վրաներս մի բան ձգելու հնար ունէինք:

Այսպէս մթնեց մեր առաջին դժոխք օրը՝ Նօվօշերկասկի նզոված բանդում:

Տեսանք, սակայն, թէ որքան յարատե եղաւ Պետեր-
բուրգի այդ կորովի դիմագրութիւնը... Աէֆօրմեբրի
ծրագիրը յօշոտեց Գերմանիայի միջամտութեամբ,
զուրս ձգեց եւ րոպական Տակոգոս թեան
բանաձեւը, զուրս նեաւեցին գրեթէ բոլոր երաշխիքները,
որ անհրաժեշտ էին Աէֆօրմեբրի անարգել իրականաց-
ման համար... Պետերբուրգը գուցէ շատ էլ չգժգոհեց
գերմանական այդ միջամտութիւնից ու յօշոտմանից-
և այսօր մինիսար Յագօնով մի արտառոց արամաբանու-
թեամբ Գուժայի ամբօնից երախապահութիւն է յայտ-
նում Գերմանիային՝ նրա «թանկագին աջակցութեան»
համար՝ Հայոց Հարցի մէջ...

Գէթ այդ համառուած ու յօշոտած ձեռք Աէֆօրմե-
բրը պէ՞տք է արդեօք գործադրելն: Ռուսաստանը
պէ՞տք է հետապնդէ գործադրել տալու մի հասկում
ծրագիր, որ իր սեփական յորինածքն էլ Նշանները
բնաւ խրախուսիչ չեն այդ տեսակետից: Ըստ երևոյթին,
նոր հովեր անցան Նեփայի վրայից, «կուրսը» փոխեց
և այսօր մենք սկանստես եմք. «Քեռի» նահանջին:

Այլապէս՝ ինչպէս բազմաթիւ այն լքած, ողբալի,
անօգնական վիճակը, որի մէջ գտնուած են երկու եւ-
րոպացի բնիչները—Վեստենենկ և Զօֆ: Աէֆօրմեբրի
ծրագիրը մեռած է մի գորշ ու անկենդան թղթի պա-
տառ, որ թիւրք կառավարութիւնը սկսել է արդէն
արորել ու յեղաթիւրել իր աւերիչ թաթերով, առանց
բողբի մի ձայն լսելու գեսպանների կողմից: Գերմա-
նիան միանգամայն չէզոք է, եթէ չ'տանք աւելին, իսկ
Ռուսաստանը այլ ևս չունի պաշտպանելու սիրտ ու
եռանդ:

Ընդհանուր Քենիչները արդէն իսկ յուսահատական
ժեստեր են անում ք. Գուռը յայտարարում է, որ ուզած
վայրկեանին պիտի պաշտօնանկ անէ նրանց... Եւ հէնց
այդպէս էլ արամագրում է «Քեռի» ձեռքով մշակած
և գեսպանագործի կողմից վաւերացած Աէֆօրմային
ծրագիրը:

Միւս կողմից—ինչ որ աւելի ծանրակշիռ է և մտա-
հօգիչ—սկսել են անդային բանակցութիւններ Պե-
տերբուրգի և Վ Պոյսի միջև, տեղի են ունենում ռուս-
թիւրքական բարեկամութեան ցոյցեր, հանդիսաւոր
տեսակցութիւն Լիվագիայում, ուր ներկայ է և Պոյսի
ռուսական գեսպանը:

Այս բոլորից յետոյ՝ յանցար միամտութիւն է յու-
սալ, որ Ռուսաստանը պիտի կամենայ — երեքպետեան
դաշնակցութեան չկամութիւնը խորակելով — Աէֆօրմ
ու անգործութիւն մտցնել Հայաստանի մէջ: Մինիսար
Յագօնովի վերջին ձառը Գուժայում, որ հակասութիւն-
ների մի հիւսւածք էր, բնաւ չի մեղմում մեր մտատան-
ջութիւնը և մենք սկամայ յիշում ենք մեր անմոռա-
նայի Պրեսսանսէի վերջին խօսքը, որ ուղղեց մեզ մահից
առաջ իր առանձնասենեակում. «Զգաստ եղէք, այն

պետութիւնն իսկ, որ այսօր ինքզինքը բարեկամ ու
պաշտպան է ցոյց տալիս ձեր աչգային դատին՝ վաղը
կարող է մի նոր արիւնառութիւն (saignée) սաղրել
Թիւրքաց Հայաստանում, իր նաճողական ծրագիրները
առաջ տանելու նպատակով... Ձեմ պնդում, որ անպատ-
ճառ այդպէս կը լինի, բայց կարող է լինել... Պատ-
րաստ եղէք»:

Հաւար չենք կանչում Մոսկու, յոռետես գուշակու-
թիւններ չենք ուզում անել տեղիք էլ չկայ Այնքան
ահարկու փոթորիկներ անցնելուց յետոյ, այժմ չէ, որ
հայ ժողովուրդը պիտի ընկճի և յուսահատուի կացու-
թիւնը այսօր այնքան տարբեր է անցեալից: Անգամ
ամենախուլ գաւառների մէջ հայութիւնն այսօր այլևս
նախկին անքան նախիրը չէ: Երաւունք ունի Պառլ
Ռորբախ, իրաւացի է և «Քրանկֆուրտեր Յայտունգ»-ի
թղթակիցը. հայ ժողովրդական կազմակերպութիւնը
այսօր մի ոյժ է ևրկրի մէջ, որ դիւրին չէ խորակելու
Բրդական պատուհասն էլ բաւականաչափ մեղմացու-
վելիցն ձախորդ պատարութեամբ և 17 կախաղան-
ներով: Նոր «դէպքերը» — հների պէս — կարող են միայն
տեղի ունենալ կենտրոնական կառավարութեան ցունկու-
թեամբ ու թելադրութեամբ: իսկ երիտասարդ թիւրք
կառավարութիւնը, նախ բան երբ «դէպքեր» չզլծայա-
գերծելը, երկար կը մտածէ:

Այսուհանգերձ, սխալ է գերազանցապէս թեթեւա-
միտ ու յանցար այն կարծիքը—ոմանց կողմից կով-
կասահայ մամուլի մէջ արտայայտած — թէ երբէք
այսուհետեւ անգործութիւնը չի խանգարուի Թիւրքա-
հայաստանում, թէ երբէք թիւրք կառավարութիւնը,
իր կենսական շահը գիտակցելով, չի թող տայ նոր հար-
ւածներ ու արիւնհեղութիւններ, թէ երբէք Ռուսաս-
տանն էլ չի հանդուրժի մասսային խուճապներ իր սահ-
մանկից վայրերում: և այլն և այլն: Այդ իմաստով
գրեցին երկայնաշունչ յօդուածներ մի յայտնի մամուլի
մէջ. մեր գառմեալ պոլիտիկոսները խորախորհուրդ
պրօֆնօգներով հմայում էին իրենց շրջապատը առանց
գիտակցելու, թէ որպիսի պատասխանատուութիւն են
ստանձնում իրենց այդ հանգստացուցիչ օրօրներով...
Գրում էին մէկ բացորոշ գիտաւորութեամբ միայն —
խանգարել կազմակերպութեան աշխատանքը, արգելք
լինել գրամի գէնքի ու ինքնապաշտպանութեան նպա-
տակով ի գործ դրած ճիգերին:

Հարկ կայ ջրելու այդ պառաւական բարբառանք-
ները: Ռուսաստանը չի հանդուրժի նոր «դէպքեր» իր
սահմաններում. բայց նա հանդուրժեց փառաւորապէս,
նոյնիսկ խրախուսեց այդ «դէպքերը» 1895—96-ին:
Եւ այս, իրաւ է, չկայ Լօրանով: Բոստօփսի, բայց կայ
Գորեմիկին և կայ Մակլափով:

Թիւրք կառավարութիւնը կը գիտակցէ իր շահերը

և չի թող ասյ նոր հակահայ արշաւանք... Եթէ Պե-
տերբուրգը չի գիտակցում Ռուսաստանի իրական շահը,
այս ևս առաւել՝ Պոլիսը թիւրքիան յաւիտենական Լէչն
է, որ ոչ մի հողմ չի կարող շարժել ու մղել դէպի շինարար
աշխատանք, դէպի ինքնակամ վերանորոգում, մի լէշ, որ
դատապարտած է յաւերժօրէն յօշոտելու և լափելու
գիշակերներին: Չե՞նք տեսնում այնքան աղէտներինց յե-
տոյ անգամ, երիտասարդ Թիւրքիոյ շարունակական և ինք-
նասպան դուերը Ալքանիայում, Փոքր-Ասիայում, Յու-
նաստանի դէմ: Հայկական ռեֆորմները արհամարհելով,

Եւրոպայի կոնտրոլը մերժելով, չե՞նք փութացնում Մու-
կոզի արշաւանքը և երկրի վերջնական անդամատումը...
Մայրայեղ միամտութիւն է, ուրեմն, հանգստացնել
ժողովուրդը, յոյս դնելով թիւրքերի ողջմտութեան և
ուսնների հայասեր տրամադրութեան վրայ: Հայ ժողո-
վուրդը պէտք է ապրեցնել Հայաստանի մէջ, — և ով որ
ընդունում է այդ նպատակը, պէտք է ընդունէ և
միջոցն երբ, ո՞րիւնազիտական միջոցը՝, որին
կանչել են փոքրագոյն ճիգի սիրահարները, ամենայն-
տինն է և ամենաակարբ:

Զ Ա Ի Ա Ր Ե Ա Ն Ի Հ Ո Ք Ի Ն *)

Ահաւասիկ ժող արցունքն իմ ճակատս,
Եւ իր աղերսն ու հեծեծանքը աչքերուս մէջ,
Ահաւասիկ զուգից զարմանքն ու զարհուրանքը հոգիիս հեւ՝
Եւ քեզ կուգամ քու մաքուր մահց ողջունելու...

Եւ ես կ'ողջունեմ՝ քեզ, ո՞վ Լուսիի լուսն զաւակ,
Որ Սանահինին դեմ՝ դուն քու հոգիդ ծաղկեցուցիր.
Եւ ես կ'ողջունեմ՝ քեզ Արարատի ազնիւ որդի,
Արագածի՛ հարսնեղբայր, և Արաքսի՛ արգասիք...

Եւ ես կ'ողջունեմ՝ քեզ, ո՞վ մարդկային հայելի,
Որուն մէջ մին իր հրաշքին ծանօթացաւ,
Եւ որուն մէջ ուրիշ մը իր սև դեմքէն էր շանթահար...
Եւ որուն մէջ անթիւներ առաքինութեամբդ օծուեցան...

Եւ նորէն քեզ կ'ողջունեմ, ո՞վ ձեռքէ ի ձեռք շրջող՝
Հողէ սափոր անպերձանք,
Որուն մէջէն ժողովուրդ մը յուսահատ՝
Քու հոգիից հուրը խմեց...

Ու դարձեալ կ'ողջունեմ քեզ, ո՞վ տառապանքի բեռնակիր,
Հասարակաց դուն ուղղամիտ սպասուոր,
Ժողովրդի ժամկոչ, զրկեալներու իրաւաբան,
Եւ պարագլուխ խոնարհ և անդադար մշակ և մեծարժէք բանւոր...

Եւ նորէն քեզ կ'ողջունեմ, գերբըջանիկ գիւղատնտես,
Երբ քու գութդ ուրիշին համար գարուն էր...
Երբ ամառդ առատութիւնն էր թշուառին,
Երբ աշունդ արդիւնք էր, և քու ձմեռդ արեգակ...

.....

*) Առաջ եմ բերում մի քանի տուն Ս ի ա մ ա ն ք ո ի «Զուարեանի Հոգին» ձեռագրի Բ-րդ վերամիջ, որ dos մամուս-
կում ամբողջովին յոյս կը տեսնի թէ Կ. Պոլսում Եւ թէ Կովկասում առանձին տպագրութեամբ:

Եւ ես թո՛ղ ողջունեմ՝ քեզ, երէց եղբայրը մեր ամենուն,
 Մեր ամենուն խնկարկու, մեր ամենուն մարակիչ,
 Եւ անկաշիւանդ հսկասոր և մաքրասորաց հալածիչ . .
 Եւ դուն տաճարներ մաքրագործող ընկերային Նազովրեցի . .

Եւ ձեռքերս դէպի՛ երկինք կ'ողջունեմ՝ քեզ, ո՛վ հազուադէպ լուսարար,
 Որ իր կաթիլ մը իւզովն ուրիշին կանթեղը կը վառէր . .
 Եւ նորէն քեզ կ'ողջունեմ, ո՛վ նուիրական կտաւագործ,
 Որ ի՛ր անձին պատանքէն ուրիշին պատրոյգ միայն կտրեց . .

Ս Ի Ա Մ Ա Ն Ի Ց

“ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ” ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԿԻՐԱՎՈՍԵԱՆ

(ՏՈՒՐԱՍ)

Նոնա՞ծ է Կարս, 1866 թ.: Հայրը բնիկ բիթլիսցի էր, որ պատանեկութեան հասակէն եկած հաստատուած էր Կարս ու հոն ամուսնացած: Փորրիկ Բարութիւնը, ի բնէ աշխոյժ և յանգուզն, միշտ ձիու, որսի և հրացանի

Թարութիւն Կիրակոսեան

հետ գործ ունէր: Նա չէր սիրեր իր բիթլիսցիական ծագումը, գրեթէ կը զայրանար, երբ մէկը յիշեցնէր շարածճիօրէն՝ իր ծագումը:

Ընորհիւ իր արթնամտութեան, անոր հայրը նիւթական բարւոք գիրք մը շինած էր Կարսի մէջ: Հակառակ սակայն հօրը նիւթական կարողութեան հրապոյրներուն՝ 19 տարեկան հասակին մէջ Թարութիւնը կը նետուի յեղափոխական արիւնտ ծամբան: Ըյգ այն ժամանակն

էր, երբ Կովկասի հայութեան մէջ կը նկատուէր գրական-ազգային շարժում: Ամեն տեղ, անկախ իրարմէ, կը կազմուէին խմբեր, որոնք համարեա նոյն ձգտումը ունէին: Քրիստափոր, տոգորած նարոսնիկներու գաղափարներով, Խիֆլիտի մէջ կը կազմէր բանւորական խմբեր: Քիչ վերջ նա, Նուսուֆեան, Մարինեան, Թադէոսեան և մէկ երկու ուրիշ ականաւոր ինտելիգենտներ կ'ուրազգծէին ապագայ Դաշնակցութեան հիմքը: Կեանքը ամեն տեղ դուրս էր նոյն պահանջների առջև:

Ցուրբախն ևս մասնակցեր էր ոչ ուղղակի կերպով, այլ հեռուէ հեռու այդ շարժման: Այստեղ ևս խումբ մը ըմբոստ ու գաղափարական երիտասարդներ գաղանի ժողովներ կուեննային, կը մշակէին ապագայ գործունէութեան ծրագիրը: 90-ական թւականներուն կը միանան այդ բոլոր խմբերը մէկ անւան տակ—ծնունդ կ'առնէ Դաշնակցութիւնը: Քրիստափոր, Ջաւարեան և ընկերները կը թողուն իրենց համաշխարհայինական գաղափարները և կը նետուին հայ ազգային շարժման մէջ:

Առաջին օրէն իսկ, Թարութիւն կը մանկ Դաշնակցութեան մէջ իր ընկերներով: Ըարժումը կը ծաւալի հետզհետէ: Ըլ կըսկսի Թարութիւնի համար որոշ գծւած կեանք մը, ծրագրւած գործունէութիւն մը, որուն կը փարի մեծ եռանդով: Նա շատ կ'ոգևորուէր Կուկուսեանի արշաւանքով:

94 թւին նա արդէն երկիր կը մտնէ . . . խմբին հետ: Մուշ, Պուլանըզ, Խնուս և Ալաշկերտ կը թափառի միշտ անվախ, միշտ մահը աչքին և վրէժը սրտում: Կատնութեան մը հետևանքով՝ Պուլանըզի կոտորուածութիւնը կըսկսի խումբը հետապնդել. բայց չի յաջողիր հետքն անգամ գտնել: Կատնութեան հեղինակը կը յայտնուի և շարաշար մահով վերջ կը գտնէ յեղափոխական վրէժխնդրութեամբ:

95-ի ջարդի օրերուն՝ Թարութիւնը Խնուսի մէջ էր, կը շրջի գիւղերը, կը քարոզէ: Մահաշունչ իրադէն արդէն կարդացներ էր, կը սպասուէր օրէոր կոտորածի: Հայերը կը դիմէին քիւրդ թոռուներուն և կը խնդրէին անոնց պաշտպանութիւնը: Թարութիւնը բուռնազ գիւղն

էր. զիւղացիք նախապէս կը խնդրեն Յարութիւնէն ձայն չհանել, երբ զիւղը լեցի բրդերով ու կտրուկ կերպով կը մերժէ և միս-մինակ, ծառի վրայէն կը դի- մադրէ քրդերու յարձակման շնորհիւ իր ծայրայեղ յանդգնութեան կ'ազատուի ստոյգ մահէն ու կ'անցնի կովկաս:

96 թւին նա նորէն կը մանկ երկիր և այս անգամ՝ կարին: Սակայն զժրախտաբար շուտով կը բռնուի ու թաթուռին հետ կը բանտարկուի Արագս ուսական հպա- տակ, նա կը վայելէ ուս կօնսիւլի պաշտպանութիւնը ու հակառակ իր մեռնելու ցանկութեան, կը զրկուի Ռու- սաստան չափառի մը հսկողութեամբ: Բեռնին խումբ մը ձիաւորներով կը փորձէ փախցնել զայն, բայց նա յանձն չ'առնել, աչքի առջև բերելով այն պատասխանատու- թիւնն ու զժրախտութիւնը, որին իր պատճառով պիտի ենթարկուի չափառը և իր ընտանիքը: Այ մի խօսք չի կարող զինքը համոզել և նա յօժարակամ կը յանձնուի ուս կառավարութեան Չափառը հազիւ աւարտած էր իր պարտականութեան բաժինը, երբ արդէն Յարու- թիւն կը յաջողի փախչել Բեռնի հետ և ազատուի:

Երկու տարի վերջ կուգայ կարս և կ'ամուսնանայ բնիկ կարնեցի ազգականի մը հետ, որուն հայրը ևս իր կարգին սնւած էր ազգային գաղափարներով և ներ- շնւած զանոնք իր ապագայ փեսացուին:

Ամուսնութիւնը պատճառ մը չէր, որ նա լծուէր ըն- տանեկան խաղաղ կեանքին: Այն ամիս վերջ նորէն ձեռք առաւ թափառականի ցուպը. —անցաւ կազգան, Ալէք- սանգրօպու, կարս և ամեն տեղ, ուր կը մզէր զինքը իր պարտականութեան ձայնը:

Եստեղուն պրօպագանդն ու գաղանի ժողովները բուն թափով յառաջ կը տարէին Դաշնակցութիւնը ահագին կուսակցութեան մը վերածուած էր. երկիրը կ'արձագանքէր զրօսի կոչերը. —նոր, թորմ, սերունդ մը արդէն գործի վրայ էր: Հայութիւնը կը պատրասուէր ուժգին ու փառաւոր շարժման մը, որ պիտի ցրէր դա- րաւոր սարկութեան արատը մեր ցեղի ճակատէն:

Ահա՛ 1903-ը, Ինչ փառահեղ թմկան, մանաւանդ Ինչ հակայական թռիչք: Ընդամենը 8 տարի առաջ, մորթուաւոյ, 300,000 զոհ աւող հայութիւնը կ'ողջունէր նոր արշալոյս մը, այլ ևս չկար հին, աղբրսող հայու- թիւնը, այլ պահանջող, կուող, յեղափոխական սերունդ մը: Ռուսական յեղափոխութիւնը իր պատկառելի ան- ցեալով չէր աւած այսպիսի փառաւոր արգիւնք, այն ուսական յեղափոխութիւնը, որ իր հերոսներու ան- նկուն կամքով ու մարտութեամբ եղած էր մեր ոգևո- րութեան գրեթէ միակ աղբիւրը:

Այդ թուականի սկիզբներուն, մեկիկ մեկիկ խմբերը կ'անցնին զէպի երկիր: Յարութիւնը այդ խմբերու խնա- մող, գուրգուրացող ձեռք էր, իր առջև այն գլխաւոր կայանն էր, ուր կանգ կ'առնէին օրերով, ամիսներով

մեր ամենապաշտելի գործիչները — Թորգոմ, Մենակ, Ազարշակ և այլն:

Ցուն, հարստութիւն — ամեն ինչ դրած էր անոնց արամադրութեան տակ: Այն Ինչպիսի քաղցր յուշերով կապուած էր անոնց, Թորգոմին՝ որ արդէն իսկ ընտա- նիքի մէկ անդամը կը համարուէր Մենակին՝ այդ անա- րատ, մարտի բանաստեղծական հոգին, որու նման բէքըր միայն տեսեր են: Յարութիւնի փոքրիկ աղջիկն անգամ կը յիշէ զանոնք, յիշուհներ՝ դրած այդ «անծանօթ- ները», և յաճախ ընտանիքը խորելու համար՝ «այդ բրդերը»: Առանձին ոգևորութեամբ Ցուրբախի կինը կը յիշէ Թորգոմի ու Մենակի դրագներէն, անոնց ոգևորութիւններն ու շարածձիւթիւնները:

Պատրաստութիւնները տեսնւած էին «Մերիկ» խումբը ճամբայ պիտի ելնէր շուտով: Խմբի մէջն էին ամենա- յայտնի կուող ընկերները — Բեռնի Արշակը, Խան, Առա- քել, Պարմագորգ Աւետիս, Սվազի Մուրադ, Որսորդ Գէորգ, Բէօսէն և Ցուրբախ: Խմբապետ նշանակուած էր Թորգոմը, որ նոր էր թողուցեր իր զինուորական ասպա- րէզը և եկած՝ զոհարեցելու իր կեանքը հայրենի ազա- տութեան համար: Բեռնի՝ օգնականի, իսկ Ցուրբախը՝ զորակակրի պաշտօն ստանձնած էր: Ոգևորութիւնը մեծ էր: Կար սակայն մի արգելափակ հանգամանք, այն՝ որ Յարութիւնը ընտանիքի տէր էր, ունէր զաւակներ, փոքրիկ զաւակներ... Ընկերներու մեծ մասը հակառակ էր Յարութիւնի երթալուն: Կեղք էր անբախտացնել ըն- տանիքը մը: Ցուրբախը սակայն չէր ուզեր լսել, ոչ մի աղաչանք, ոչ մի թախանձանք չկրցան կակղցնել անոր սիրտը:

«Մի՛ փորձէք զիս համոզել, եթէ արգելէք, ձեզ յո- լորդ կ'երկնցնեմ սահմանի վրայ և ապա ես անձաւա- պան կ'ըլլամ»...

Կը մնար վերջին ելք մը: Ընկերները կը դիմեն անոր կնոջ, կը պարզեն խնդրի էութիւնը և կուզեն հասկնալ անոր կարծիքը... «Ինչո՞ւ կ'որդիւնէք զինքը. նա անպատիւ գործի մը համար չէ, որ կուզէ երթալ, եթէ այդպէս լինէր, առաջին գնդակը ես պիտի մտէի անոր կրծքին մէջ սակայն բանի որ կուզէ զոհուիլ իր ժողովրդին հա- մար, ես երբէք դեմ չեմ, ազատ է, Ասուածն իր հետ»:

Պատասխանը աւելի քան ոգևորիչ էր: Ցուրբախ հա- սած էր իր նպատակին: Խումբը մեծ խանդավառու- թեամբ ճամբայ ելաւ և առանց ուէ միջոցէպի հասաւ Սասուն: Ըմեն տեղ բախտը կարծես կը ժպտէր Յարու- թիւնին, բանի՛ անգամ ձողոպրած է մահէն: Սակայն երկար չմնաց Սասուն, հազիւ ժամանակ ունեցաւ այցե- լելու Սերոբի գերեզմանը. հազիւ նա իր ուխտը կա- տարեց, վերադարձաւ կովկաս՝ Աերկէյի հետ նոր պատ- րաստութիւններ տեսնելու: Կովկաս կը վերադառնայ նաև Թորգոմ, հետզհետէ նորանոր խմբեր զրկելու համար: Թաջորդ խմբերը, սակայն, չունեցան առաջինի բախտը:

Մենք ակամատես եղանք Թորգոմի, Խանի, Վաղարշակի, Նեփուզի խմբերու եղբորական նահատակութեան—ամենամեծ զիւցազնեցութեան, զոր երբեք սեսած ըլլալ, հայ յեղափոխութեան պատմութիւնը Խանասորէն յետոյ, Տուրքախի ամենամեծ փափաքն էր թափել իր արիւնը հայրենի հողին վրայ ու այն ևս թոււմանի և Մենակի հետ նա չհասաւ իր մուրազին Թորգոմի վերջին արշաւանքին հետ հանգուցեալ Տուրքախը ամեն ճիգ կը թափէ երկիր անցնելու, սակայն ընկերները զինքը արգիլեցին (1904 թ.):

Ամեն հայ ապագային հպարտութեամբ պիտի յիշէ այն օրերը: Արեան ու հայրենիքի նշանաբանը միացուցած էր մեր սիրելի հերոսներն իրարու, ու նոյն արիւնն է իրարմէ բաժնած:

«Ամենայն տեղ մահը մի է, բայց երանի»...
 Կը կարգամ այս գեղեցիկ տողերը, ստորագրուած Թորգոմի ձեռքով, նւիրուած ընկեր Տուրքախին Անկարելի է կարգալ և շուրջել, շարտասուիլ ու չմիտմարել միանգամայն ի՛նչ անասան հաւատք, ի՛նչ մեռնելու պատրաստակամութիւն, բառ մը կարիճներու սրտին մէջ, որոնց արիւնով պիտի սնէր ապագայ սերունդը...

Չյիշեմք սակայն անցեալը, առանց այդ ալ յուզուած ենք նոր նահատակներով: Շարունակներ:

Սասունէն Կովկաս գարձին՝ Տուրքախը չի կրնար հանգիստ մնալ. ռուսական կռաւմարտութիւնը լսած էր անոր մտին: Ստիպուած էր ժամանակ մը գաղտնի մնալ, թափառական, անտուն: Երեխաները մեծցեր էին, բայց առանց հայրիկի ներկայութիւնը վայելելու:

Արդէն մենք կը գտնուինք մեծ թւականի մը ու հայ ժողովրդի համար մեծ ղեկներու շեմքին Կովկասի հայութեան կեանքն ալ սկսաւ փոթորկուիլ: Եկեղեցական կալուածներու գրաւման գործը կրսկներ, կամ սկսած էր արդէն: Վտանգ՝ սահմանի այս կողմ, վտանգ՝ այն կողմ: Ամուր կամք, զօրեղ կամք մը պէտք էր՝ անցնելու համար այս երկու անդունդներէն: Դաշնակցութիւնը ունեցաւ այդ կամքը:

Տուրքախը, Կարսի ընկերներու հետ, նետուցաւ ընդհանուր փոթորիկի մէջ, իր մասնակցութիւնը բերաւ այն մեծ յաղթանակին, զոր առաջին անգամ ըլլալով հայ ժողովուրդը հաւաքաբար կը տանէր բռնակալութեան վրայ:

Պէտք էր այժմ փութալ, հասնել միւս տառապող ժողովուրդին: Երկիր մէջ՝ Սասունն էր, որ կ'արեւոտէր. Կովկասի մէջ թիւ յետոյ հայ-թաթարական ընդհարումներն էին, որ կը սպառնային բնաջինջ ընել փորրիկ հայութիւնը...

Տուրքախը Թիֆլիսի մէջ է, քաջ, անվեհեր ղեկավարի դերում: Քանի՛ յաղթանակներ և որքան՝ մաքրութիւն ու վեհութիւն կուր մէջ, Նախարար կ'արգիլէր մանաւանդ թաթարը: Հանգուցեալ Տուրքախը այդ տեսակետէն եղած է օրինակելի. նա մինչև անգամ արժանացեր է

ուս թերթերու գովասանքներուն. բանի՛ բանի՛ անպաշտպան թիւրք ընամանիքներու կեանքն է ազատել, բայց և բանի՛ նամարդի գլուխն է Թուուցեր կուր անողոր փոթորկում:

Անցան սուգի ու արիւնի օրերը, հայ ժողովուրդը յաղթող դուրս եկաւ. ա՛յ ոչ մի բռնապետ չէր կարող անպատիժ խաղալ նրա կեանքին հետ...

Թիւրքիոյ մէջ ծագեցաւ ազատութեան արևը. սահմանազուխը ընջեցաւ. ու երկա՛ր գրկախառնութիւն մը տեղի ունեցաւ ցեղի երկու հասուածներու միջև:

Տուրքախն ևս եկաւ երկիր ու հաստատուեցաւ Կարին: Երկար չ'ապրեցաւ սակայն: Ալիօօլը արեւը ու բայբայեր էր իր ուժեղ մարմինը: Վերջին տարին նա համարեա անկողնու մէջ էր. կը տառապէր, բայց և միշտ ժպտուն էր: 1913 թ. մայիս 6-ին հրաժեշտ աւաւ կեանքին:

Խուան բազմութիւն մը, անձրևոտ ու մուսլ օր մը, փոսը կ'իջեցներ «Դաշնակցութեան» յանգուզն զինուորը, որ երբեք չ'ձանչցաւ փախուստի ու մեղկութեան ճամբան:

Զ
 Կարիճ, ապրիլ 1914

Ս. Ն Յ Ե Ա. Լ. Ի Ա. Բ Շ Ի Վ. Ն Ե Բ Է Ն

Ա Ն Գ Ր Ա Ն Ի Կ Ի Յ Ե Տ Ա Ս Ա Վ Ա Ր Ա Ն Ը

II

Սասուն և Մուս. — Կուսակցականների համերաշխութիւնը. — Ապր. — Չարդի ուրուականը. — Յեղափոխականի հմայր Սասնայ մէջ և Մոսյ դաւանում. — Սերոբի բռնիները. — Չմեքր հայկական յեռնակայրում. — Ֆեղայու կեանքը. — Ապրիլի և Թոմասի եղբայրական համասակարիւնը. — Չիւնի սակ քաղած. — Մասնորին և մերթապալուրիները. — Քարայրի մէջ. — Չարք և Թարուլ՝ Բասնում. — Բանասիին չարչարանք և մահ. — Տերրոր. — Աթօրի և Բափառական. — Կարա-Քեօփրիի մարտը և Խօզլուի ցրտապը. —

Մտաւորապէս օգոստոսի վերջերին էր, մենք հասանք Սասուն: Հոն կը գտնէր Օղիկեան Արմենակը, որ անգլիական կոնսուլն էր գրած հոն՝ նպաստ ցրելու համար. հոն էր նաև Վարդան վարդապետը, մի որոշ չափով ալ սասունցի ժողովուրդ: Իջանք նորէն գաշաուր մտաւորապէս 20 օր թափառեցանք Բերդակ, Ալուաւինը, Հաւատորիկ գիւղերը և Առաքելոց վանքը: Ապրիլ որոշմամբ մեզի առաջնորդ էր Ջրից Համբարձումը, իսկ ինքը Ապրուն գացած էր Մուշ քաղաքը: Այդ ատենները Մուշ կը գտնուէին բոլոր դեսպանները և կը շարունակէին Սասունի անցեալ կուրներու բնութիւնը: Ապրիլի լուր եկաւ, որ մենք նորէն Սասուն բարձրանանք: Այդ ժամանակները հնչեցաններէն կային Ռուսական անունով տղայ մը, որ Դաշաի մէջ պրօպագանդ կ'ընէր (ինքը ուսած էր Իջմիածին) և տիրապետեցրոցի պարուն Թոմասը, որը Սասուն կը գտնուէր: Այդ երկուսն

ալ շատ արժեքի և շխտակ մարդիկ էին, եկան Ապրոսի քով, տեսնեցան և համերաշխութեամբ գործը առաջ կը տանէին: (Ռուբէնի կեղծ անունը Խուրշուզ էր), Ռուբէն գաշտի մէջ հանգանակութիւն կ'ընէր (ցորեն կը հաւաքէր) սասունցիներու համար: Կարճ ժամանակէ առ ընթացքում Ռուբէնը մասնութեամբ ձերբակալուեց:

Երկրորդ անգամ Սասուն գնալնուս՝ եկան մըսար Բօլ, մըսար Զօրջ և մի եւրոպացի բժիշկ հոն թափեցին մօտ 300 մշեցի բանւորներ, անմիջապէս փուռ շինեցին, հացերը սկսեցին եփել և ժողովրդին թային տարւ վարպետները սկսեցին աներ շինել: Ծորենը միշտ կարուանով կը կուէր: Շատ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ աները շինուեցան, որովհետև ամբողջ սասունցիք ալ վարպետներու հետ կ'աշխատէին: Քրդերուն իսկ փայտ կրել կուտային իրենց եզներով, որովհետև Սասուն փայտ չկայ (հարկաւ բրդերուն կը վճարէին): Այդ միջոցին եկաւ 75 ջորի բեռ բամբակ, ցուեցին ժողովրդին. եկաւ նաև կարպետ, վերմակ, թաղիք, կացին, փետտա, երկաթէ թիակ, բահ, անզլիական ձևի բուրդուններ և այլն և այլն... հաւասարապէս բաժանեցին ժողովրդին: Գիւղերու մէջ գանւած ջաղացներն ալ շինեցին և սկսեցին ցորեն ցուել: Նոյն տան դաւորցիներին իւրաքանչիւրին սուլթանի հրամանով մի մի ոսկի, իսկ վերի գիւղերու ժողովրդին աւելի պակաս, բաժանեցին: Ետևապէս 30.000 զուրուշ թիւրք պաշտօնեաներ կերան:

Կենք մեր աչքով տեսանք, թէ այդ տան ինչպէս Սասունը ազատ դուրսէն մէջ կը գտնուէր, թէ ինչպէս թիւրք պաշտօնեաներն ու բրդերը կը վախենային: Գաշտն ալ կիսով չափ հանգիստ էր և ժողովուրդն ալ ոգևորուած: Ենդափոխանը սուրբի պէս կը պաշտէին: Մըսար Բօլ և մըսար Զօրջ գիտէին մեր հոն ըլլալը և հայերուն կ'ըսէին. «այլ ևս ինչ պէտք կայ, որ ձեր զենքերը ձեռքից վայր չէք գներ. ոչ մի բիւրդ իրաւունք չունի ձեր սահմաններէն անցնելու, կառավարութիւնն ալ 7 տարի *» ձենէ տուրք չպիտի առնէ՞, Հայերը կ'ըսէին. «մեր սովորութիւնն է զենք կրելը»:

(Հաստիցիք այդ կռիւներուն չեն մասնակցած և կուէն անմիջապէս վերջը կառավարութիւնը հոն հաւաքած, տարած է մասաւորապէս 120 զէնք, շախմատիլը: Գուի ժամանակ սպանւածներուն և անձնատուր եղողներուն ալ տարած են մօտ 400 շախմատիլը):

Հենց այդ տակները, երբ օտարազգիք զէնք վայր գնելու մասին այսպէս կ'ըսէին, հեռագիր եկաւ, թէ Բաղէշ կոտորեցին: Այդ միջոցին նոյն այդ մարդիկ հայերուն կ'ըսէին. «ձեր զէնքերը վերցրէ՛ք եկէ՛ք մեր վրաններու քով»: 50—60 զէնք ունեցող կերթան այդ վրանները պահելու: Երկու օրէն վերջը Օղիկեան Արմենակը հոգ կը թողուն, իսկ իրենք կը բառնան իրենց ունեցածը ու կը մեկնին Բաղէշ:

*) Երկու տարի շտապ՝ կառավարութիւնը սկսեց տուրք հաւաքել:

Այդ ժամանակ Ապրոս մեզ գրեց անմիջապէս գալու: Առաքելոց վանքը: Կենք գացինք: Ապա Ապրոս մեզ կանչեց Մուշ, որովհետև հոն, երբ Բաղէշի կոտորածի մասին լուր հասաւ (կոտորածէն օր մը վերջը), խանութները գոցեցին և կրսպասէին անխուսափելի կոտորածին: Երկու հոգի Առաքելոց վանքը թողնելով՝ 8 հոգով գացինք Մուշ, ուր թեալները 16 օր խանութները մի ամիս գոց թեալին:

Մուստաֆա փաշան մի օր կանչել էր Վարդան վարդապետին և քաղաքական ժողովի անդամներին և ըսեր էր.

— Ինչո՞ւ հայերը չեն բանար իրենց խանութները, Հայերը կ'ըսեն, մեր ձեռքէն չի գար նրանց ստիպելու բանալ խանութները:

— Ցարօրինակ բան է, կ'ըսէ մութեսարիֆը, զուր մեզմէ կը վախենաք, մենք ալ ձեզնէ կը վախենանք— ձեր մէջ Հնչակն ու Գրոշակ կայ:

— Չգիտենք Հնչակն ու Գրոշակ ինչ է, մենք ահա ձեզնից կը լսենք:

— Դէ՛հ, շինելուն եկէք երգում ըրէք: Աւետարանը կը գնէ առաջինն, կ'երգուեցնէ:

Քաղաքի հարուստները իմացած էին մեր հոն ըլլալը: Այդ վախի ազդեցութեան տակ բոլորը մէկ կուգան առաջնորդարան և կը խնդրեն Ապրոսին, որ տղաքը հանէ քաղաքէն՝ կոտորած սարքելու առիթ չտալու: համար նրանք կ'ըսէին, որ մութեսարիֆը երգած է իրեն թագաւորի, Կահանգի վրայ, որ մեր քաղաքի մէջ ոչինչ չէ ըլլալու *):

Ապրոս գալիք շարիքների պատասխանատուութիւնը իր վրայ չ'առնելու համար՝ նրանցից ստորագրութիւն առաւ և մեզ Սասունի գծով ղրկեց Ս. Յովհաննու վանքը: Հոն կը գտնուէին նիւֆուս մամուրի իզէզ էֆէնաին և երկու ձիաւոր սասիկան:

Գոմեքի երկու տղայ գացեր են Մուշ ցախ ծախելու: յանկարծ մէկը վիրաւորուած, միւսը ողջ լուր բերին մեզ, թէ Մուշ կը կոտորեն: Իզէզ էֆէնաին, որ որոշ շափով հայերու պաշտպանն էր և համեղ կաշառակեր, և սասիկանները անմիջապէս ձի հեծան և գացին Մուշ: Ազգեցինք նրանց զէնքերը հոն առնել և իրենք ալ սպանել, սակայն Մշոյ կոտորածի իրողութիւնը չէինք գիտեր և վարդապետները չ'թոյլ աւին այդ բանը ընելու, ըսելով որ Վանքի քանդման պատճառ կը գտնանք:

Երեկոյեան լուր առինք, որ մի թիւրք զինագործ իրեն խանութի մէջ 3 տարածանակ կը բանայ իրարու վրայ և զրանից կը շարունակի կռիւը: Հայերի կողմից ոչ մի զինագործութիւն չ'ըլլար, ոմանք խանութները կը գոցեն,

*) Մուստաֆա փաշան նայելով ուրիշ թիւրքերուն՝ լաւ մարդ էր: Մշոյ թիւրքերն ալ իրենց հայերուն լաւ կը նայէին: Հասարակ խուժանը ոչինչ չէր կրնար ընել առանց այդ գլխաւոր թիւրքերու մասնակցութեան:

ումանք ալ բաց կը թողուն և այնպէս կը փախնին իրենց աները:

Մուլթեսարիֆը և զօրքի հրամանատարը անմիջապէս կը մտնեն խուժանի մէջ և կը գոռան. «անմիջապէս բոլորիդ հրացանի կը բռնենք թագաւորէն հրաման չկայ այդպիսի բան ընելու»: Եւ կը կարգան սուլթանէն գնացած հեռագիրը, թէ «սրանից վերջը ուսիտի բիթը չպիտի արիւնի»: Կոյն ասին զօրքի հրամանատարն ու մուլթեսարիֆը կերթան առաջնորդարան 100 ձիաւորով և կ'ըսեն թէ ամեն բան կարգադրուած է, ոչնչէ չվախենար:

Այդ օրը սպանեց 7 մարդ և 25-ի շափ ալ վիրաւորեց, որոնց թւի մէջ նաև մի ընկեր, որ վիրաւորուած էր իր ձեռքից բացուած ատրճանակի գնդակով: Ապրօն, որ այդ օրը հոն կը գտնուէր, կը վերցնի վիրաւոր ընկերոջ հրացանը, վերաբերուի տակ կը թագցնի և վազ կուտայ դէպի առաջնորդարան (Ապրօն մշեցու շոր էր հագեր): Դեռ առաջնորդարանի դուռ չհասած՝ կը նկատի, որ հոն կերթայ մուլթեսարիֆն ու զօրքի հրամանատարը, ուստի առանց նկատելու կը վերադառնայ իր տեղ: Երբ մուլթեսարիֆն ու զօրքի հրամանատարը կը հեռանան առաջնորդարանէն՝ Ապրօն երկու տարածանակ վրան կապած, կերթայ առաջնորդարան: Կա հոգ կը գտնէ քաղաքի հարուստները, հոգաբարձուներն ու քաղաքական ժողովի անդամները, որոնք թէյի գաւաթով օղի կը խմեն եղեր, որպէս զի եթէ սպանին՝ ոչինչ չզգան: Ապրօն երևալը ոգևորութիւն կը ներշնչէ վարդան վարդապետին և ուրիշ երկու ծանօթ մարդու:

Բաղէշի կոտորածէն օր մը վերջը, Սերօրը 12 ընկերներով եկաւ Սոխորդ *) գիւղը: Հոն կը գտնուէր 24 շախմախը և տղայոց ձեռքն ալ 12 կանոնաւոր զէնք: Զուխուրայ կողմը գտնուած աշիրը գացած էր Սոխորդ՝ թալանը վերցնելու: Սերօրը դուրս եկաւ իր ընկերներով և այդ 24 շախմախըներով կուեց և թող շուեց, որ թալանը տանեն: Քիւրդերու թիւը կ'ըլլար մօտաւորապէս 300 հոգի, բայց այնքան ալ կուող ջեղ չէին: Կուի միջոցին դաղստանցի Սուլթան-բէկ ըսուած շէրքէզ հարիւրապետը գացած էր Սոխորդ: Սերօրը կը նկատէ նրա և զօրքի գալը, թագցնել կուտայ կանոնաւոր զէնքերը և շախմախըւորներուն կը հրամայէ շարունակել կռիւը: Սուլթան-բէկ կը տեսնէ, որ միայն այդ 24 հոգին են որ կը պաշտպանեն իրենց շախմախըներով գիւղը, քրդերուց կը բռնէ մի բանի գլխաւորներ և հայերուց ալ մի բանի շախմախըւոր և կը բերէ Սոխորդ՝ բնութիւն կատարելու:

— Իշի գլուխ քրդեր, կ'ըսէ, դուք մօտաւորապէս

*) Սոխորդ գիւղը, որ Սերօրի ծննդավայրն է, Ախլաթ կը գտնուի:

300 հոգի, իսկ սրանք 24 շախմախը, այսչափ կուեր էք և ոչինչ չէք կրցեր ընել:

— Աւլլահ, աղա, էս հոգիտի մէջէն մեզ վրայ Աստուծոյ կրակ կը թափէին. ասոնք մինակ չէին, ասոնց մէջ մաուզէրներով մարդիկ ալ կային:

— Չայներդ կարեցէք, քրդեր, էս եկայ 24 շախմախը տեսայ, որոնք կը կուէին ձեր գեմ, կուզէք ինձի խաբել:

Կը վերցնէ այդ քիւրդերը և նրանց հրացանները ու կը տանի Ախլաթ կը բանտարկի: Յետոյ գաղտնի կ'ըսէ հայերուն, թէ ամեն բան գիտեմ, այնպէս որ խելացի գտնեցէք: Այդ մարդը ինչ հայ գիւղ որ երթար, շատ պարկեշտութեամբ կը պահէր ինքզինքը հայերու վերաբերմամբ:

Սերօրը մինչ այդ կառավարութեան աչքը չէր զարնուած, ուստի իր 11 ընկերները ուղարկեց իրենց գիւղերը, իսկ նրանց զէնքերը առնելով իր բով ձեռք գիւղի մէջ բոլորովն ազատ:

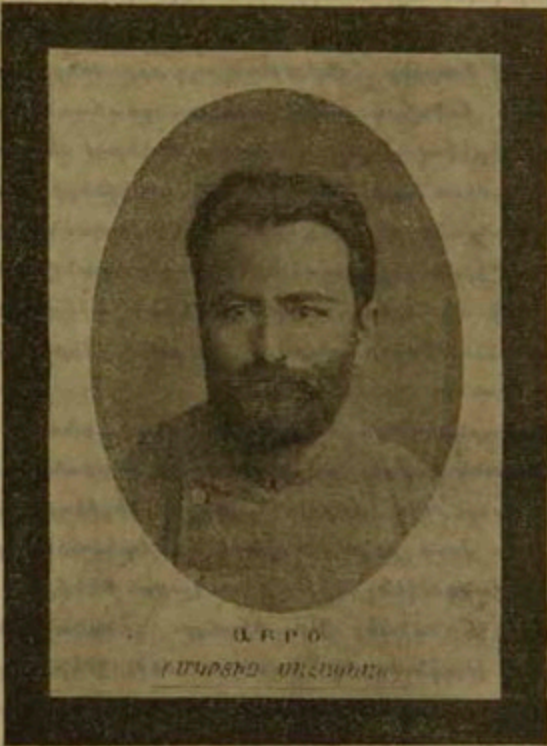
Զմուռանամ ըսելու, որ Սերօրը սահման անցել էր Աշոտ-Թաթուլի և խնուցի վաղաք Աւագի հետ: Սերօրը եկաւ մինչև Ախլաթ, Աւագը երեք ընկերով ձեռք խնուա, իսկ Թաթուլը անցաւ Բասեն: Սահման անցած Բամանակին մի կէս ժամ գօրգօնի հետ կուի մ'ունեցած են, բայց ոչ մի կողմից կ'ուստ չէ եղած: Մնացած ժամանակ գնացեր են շատ ապահով:

Նոյն ձմեռը մենք ձեռքից կ'էլեկուզան, ուր Օղիկեան Արմենակը Ապրօն պատուէրով հաց և պառկելիք (վերմակ, անկողին) կուտար: Ինքը Ապրօն ձեռք Մուշ՝ անգղան գործերով պարապելու, որտեղից ամբողջ ձմեռը մեր և սասունցիներու հետ անդադար թղթակցութիւն կ'ընէր: Այդ ձմեռը մեր կերածը ցամաք հաց էր, շատ հազիւ կերած ենք տաք կերակուր: Ինչ տուած ցորեննիս և մեր վառելիք փայտը յաճախ մենք մեր շախմախի կը կրէինք:

1896-ի մարտ ամսին Ապրօն Մուշէն եկաւ Շէնըբ: Նոյն միջոցին էր որ մշեցի Ղ. Մ.-ը նամակի մը պատճառաւ փախստական եղաւ: Ապրօն Շէնըբէն որոշեց երկու ընկեր՝ Բարսեղ և Արշակ, Ղ. Մ. չորս սասունցի տղերք, որ երթան խնուա, փոխադրեն այնտեղի զէնքերը: Նրանց ճանապարհ գրաւ, իսկ ինքը ունեցաւ ընդհանուր սասունցիներու մի ժողով: Այդ ժողովին Ապրօն հետ կար նաև տիգրանակերտցի պ. Թոմասը:

Ձանազան հարցերու մասին խօսելուց վերջը՝ Ապրօն ըսաւ սասունցիներուն, թէ Դաշար տուած ենք մի ամբար ցորեն, էս ձեզ կ'առաջարկեմ գալ և փոխադրել Սասուն այդ ցորենը: Բացի սեմալցիներից՝ բոլոր գիւղերու իշխանները համաձայնութիւն աւին:

Նոյն օրը գինւորներուս Ապրօի անունով նամակ մը հասաւ Կելիեկուզան: Անմիջապէս երկու տղայ վերցուցինք այդ նամակը ու գացինք Էկէրք, յանձնեցինք Ապրօին: Այդ ասան մենք գրեթէ մերկ էինք: Մեզ բաւական մտիթարելուց վերջը ըսաւ մեզ՝ տղերք, ցորեն շալկեցէք և տարէք Կելիեկուզան: Մենք ըսինք՝ կարծեմ դուք ալ գործերնիդ վերջացրիք, քալէք մի տեղ երթանք: Ապրօն և պ. Թոմասը մեզի պատասխանեցին, թէ քիչ մը գործ ունինք Սեմալ, երթանք նրանք ալ համոզենք, որ համաձայնեն Գաշաի ցորենը փոխադրելու, իսկ երեկոյեան անպատճառ կուզանք ձեր բով: Այդպիսով մեզ ճանապարհ դրին Կելիեկուզան, ուր կըստպատեինք թէ երեկոյեան պիտի գային իրենք ալ: Լաւ կը յիշեմ, որ մարտ ամիս էր:

Նոյն օրը Կելիեկուզանցիք Մշից կը բերէին մօտաւորապէս 100 շալակ ցորեն: Գեռ դրանք Սեմալ չհասած՝ Ապրօն և պ. Թոմասը գիւղէն դուրս կուզան մեր բով գալու: Ըալակաւորներն ալ նրանց յետևից կուգային:

Կելիեկուզանի գիմացը գտնուած սարի կարմիր բարերը կը հասնին, մի քիչ կը հանգստանան հող, ապա կրկին կը շարունակեն իրենց ճամբան: Ըալակաւորներու առաջին ծայրը համարեա հասած էր Ապրօին և պ. Թոմասին, նրանք մի քիչ կը ցածրանան, իսկ Ապրօն և պ. Թոմասը արդէն իջած էին հողիտը: Այդ ճանապարհի հետքը շինուած էր, որովհետև Իշխնձորի գիւղացիք մշուշի պատճառով այդ տեղով էին գնացեր:

Ըալակաւորներու առաջին ծայրը գտնուող մարդը իր կանակի պարկը վար կը դնէ մի այծի մորթի վրայ և քաշ կուտայ կածեր, այդ ժամանակ կը կոտորի ձիւնէ հիւսը: Ապրօն և պ. Թոմասը հողիտի յատակը

գտնելու պատճառով կը մնան ձիւնի տակ, իսկ այդ տղան, որ պարկը քաշ կուտար՝ ձիւնի յետևը ըլլալով բոլորովին չի կորսիր ձեան մէջ, այլ գլուխը դուրս կը մնար: Յետևի շալակաւորները վազ կուտան, կ'ազատեն այդ տղին, իսկ Ապրօն և պ. Թոմասը կը մնան ձիւնի տակ: Երեկոյեան ժամը 10-ի ժամանակներն էր:

Հիւսի գոռում, գոշիւն մենք ալ լսեցինք, բայց չիմացանք որ մէկ սարն էր: Կէս ժամ չ'անցած ժողովրդի մէջ իրարանցում ընկաւ. ձէս Աւօն պողոտայ մեզի՝ Ապրօն ու Թոմասը եկե՞ր են, մենք ըսինք՝ չէ, չեն եկեր, երևի հիւսի տակն են մնացեր: Անմիջապէս բոլոր ընկերներս, մաս մ'ալ ժողովուրդ հետերնիս՝ վազուիք այդ հողիտը: Զիւնը լցեք էր 10 մետր խորունկութեամբ, իսկ ձեան երկարութիւնը տարածուած էր մի վերստի վրայ: Երեք օր անընդհատ 150-ական հոգի կ'աշխատէին այդ ձիւնի վրայ, մի կողմից կը շրջէինք ձիւնը, միւս կողմից ալ եկեղեցու վարագուրի երկար շիշով կը շիշէինք, որպէս զի մարմինն զիպչի և կրնանք գտնել: Ապրօի գզակն ու ձեռնափայտը, սև ակնոցներն ալ գտակին կպած՝ գտանք, իսկ գիւղեցիները մնացեր էին ամենախորը, չկրցանք գտնել: Զիւնը իրեն հետ բանդած բերած էր երկու ընկուզի ծառ իրենց արմատներով:

Ձիւնորներս մնացինք անտէր, անտիրական, անպաշտպան ու որբ: Խնուս գացող ազերքն ալ, որոնք ճանապարհ չգտնելու պատճառաւ թափառեր էին Գաշաի գիւղերը, այդ լուրը անելուն՝ ոմանք կը վերադառնան Սասուն, ոմանք ալ կը շարունակեն իրենց ճամբան: Ռուբէնին բռնել աւուղ մամնիչը բռնել աւալ քեզուցի Գեորգին, բարբրոցի Արշակին և ալարիսի Միսոն:

Սասուն գտնողներս որոշեցինք գալ Ախլաթ Սերոբի բով: Նոյն ասան Գեորգը, Յովհաննէսը և 2—3 սասունցի, որոնք ձերբակալուած էին Մուրադ Էֆէնտիի հետ Սասունի կուէն վերջը Տալուրիկի Լարթք թաղի Զինկուլի վերև գտնուած այրի մէջ մի սասունցիի մատնութեամբ բանալ ծակեցին ու փախան եկան մեր բով, իսկ մնացած սասունցիք ու Մուրադ Էֆէնտիին մնացին բանալ: Մի ժամանակ վերջը մի բանի սասունցիք ալ փախան Լարթք թաղի: Աէս Խաչօ Կասպարի հետ մի քանիսներն ալ բանտի մէջ մեռան:

Մ.-ի փախստական ըլլալու ասան՝ Գրջօի Լղիազարը հնչակեաններու կոմիտէն էր Մուշուսի Կառավարութիւնը դրա խանութը խուզարկելով գտաւ մի քանի նամակներ, մի քանի փամփուշտ և մի փափախ ժամանակ մը ձերբակալուած մնալէ վերջ՝ Մուրադ Էֆէնտու հետ արքայախնայ: Այդ մարդը նոյնպէս մեզ հետ համերաշխ կը գործէր:

Դասանք Սասուն Գեորգին աւինք մի զէնք և թուղուցինք այնտեղի ընկերներու քով Լոն Ճեացին Գեորգ, Կամբարձու, ուսուցիցի Գարութիւն, Զրեց Պետրոս և Բորջ Յովհաննէս: Երգնկացի Ստեփան, զառացի Սենեքերիմ, կոմսացի Մարգար և ես իլանք գաշտ: Այ փողունէինք, ոչ ալ ոտնաման ու կ'ապրէինք սարի մը ստորոտ բարայրի մը մէջ, որ կը գտնուի Կաւասարիկ գիւղի վերև: Լուր զրկեցինք Վարդան վարդապետին նա մեզ ուղարկեց տրեխ և հաց ու պանիր: Երեք օր վերջը եկաւ բերդակցի Պետրոսը, որը գացեր էր Բասեն Վարդի յանձնարարութեամբ: Գացինք տեսնեցանք այդ բերդակցի Պետրոսի հետ: Աշոտ-Թաթուլը ուղարկած էր Ձ մօսին իրենց փամփուշաներով և մի ձի Լրացանները քանդուած, տեղաւորուած էին ձիու փալանի մէջ: Այդպիսով Պետրոսը բերած էր այդ հրացանները և նամակներ *): Բերդակցի Պետրոսը բարձրացաւ դէպի սարը աղայոց քով, իսկ ես, երգնկացի Ստեփանը նամակներով գացինք Ախլաթ, ուր Ճեացինք 10—15 օր: Սերորը հոն պատսպարած էր զանազան պատճառներով փախստական եղած մի քանի աղաներ: Սերորը մեզ ալ առաջարկեց թէ՛ գնացէք ձեր զէնքերը բերէք Սասունէն և իմ տրամադրութեան տակ Ճեացէք Ախլաթի գիւղերու մէջ:

Երկու ընկերս վարդենիացի Սարգիսի առաջնորդութեամբ վերադարձան: Եկանք վարդենիս Երկաթ Բարսեղի քով: Նա մեզ ըսաւ, որ Ռուբէնին բանտի մէջ խիստ չարչարանքի ենթարկելով սպաներ են, դաշտի մէջ ալ խուզարկութիւն կայ, ես չեմ կրնար ձեզ Սասուն զրկել, որովհետեւ եթէ զրկեմ՝ ձեր ձերբակալելու պատճառ կը դառնամ: Նոյն առաւօտ, երբ մենք վարդենիս եկանք, բնիկ մշցի Մեսրոպ անուն աղայ մը, որուն կ'ըսէին Արաք Տարօնացի, Ղարս գիւղի մէջ ձերբակալուած է սասիկանների **): ձեռքով և բանտարկուած սենեակի մը մէջ Գիշերը այդ աղան պատուհանը կը բանդէ ու կը փախնի և ուղղակի կուգայ մեր քով: Ան ալ խորհուրդ չուաւ մեզ Սասուն գնալու և երեքս ալ վերադարձանք Ախլաթ, ուր կային Ղ. Մ., զառացի Սենեքերիմը, խութեցի Սաֆօն, կէլիէկուզանցի Գրքօն, երգնկացի Ստեփանը: Բուլանըսցի աղայ մը, ես և Բուլանըս գաւառի Շէրանշէխ գիւղացի Ասատան՝ տերրորիսա, որը սպանած

*) Լրայրի խումբը, որ պետք է անցնէր մեզից 12 օր վերջը, անցեր է Բասեն միայն աշնանը ձիւն գնելու ժամանակ: Թէ ինչու ձգողներ է խմբի անցնելը՝ մենք չ'իմացանք: Ձիւնի պատճառաւ Աշոտ-Թաթուլը և Լրայրը իրենց խմբերով մեացեր են այդ ձմեռը Բասենի մի բանի կտոր գիւղերու մէջ:

**): Այդ ժամանակները կրտսանի Ղարս գիւղի ուն Միւրօն, որը շատ կտրիճ մարդ մ'էր և շատ էր մասնակցած Մուսաբէկի Գիւլէի փախցած խմբին: Մի քիւրդ, որ բարեկամարար կը հետևի եղբւր Միւրօնի, խարդախութեամբ հրացանի մէջ փամփուշտ է զրկել և Արտօն տակ կը գարկէ, կրտսանէ:

է Մուշ բաղաքի մի գաւառան տերտեր, որուն կը կանչէին Շէխօ: Ախլաթի Մեծք գիւղացի Սրքօն վալագ ընկաւ այս ընկերներու՝ Բուլանըս տանելու համար: Սերորը տուած էր մի նամակ: Բողբերիս կը գտնուէր պարտքով վերցրած 20 արծաթ և 4 հաստ աորձանակ՝ գրեթէ անկանոն:

Գացինք Բուլանըս Աօխալ վանքը, այնտեղից փոխադրեցանք Շէխ-Եազուր գիւղը, ուր կը գտնուէր Տուրբախ կեղծ անունով զորսեցի (Վովկաս) Գարութիւնը: Նա մեզ առաւ ոտքի աման, թաթ, վերցրեց մեր վրայի փողերը և իւրաքանչիւրիս բաժանեց 2—2 արծաթ: Վերցնելով խնուցի Խուրշուգին իրր վալագ՝ գացինք Եօնշալու, Մուրադ գետի եզերքը: Զուրը սաստիկ շատ էր. մի օր Ճեացինք հոն: Մինչև այդ օրը մենք գիշերով կը քալէին, իսկ հող ջուրը անցնելու պատճառով ստիպուեցանք ցերեկով քալել: Գիւղացիք տիկերով մեր շորերը անցուցին միւս ափը, իսկ մենք ալ գոմէշների պոչերից բռնելով անցանք գետը: Ճանապարհնիս շարունակեցինք, հասանք Շէրանշէխի տակը: Գիւղացիք տրտնջացին մեզ մի օր հող պահելու համար, որովհետեւ գիւղի մէջ կը գտնուէին 20 ձիւոր քիւրդ և մի քանի չէրքէզ, նմանապէս ձիւոր:

Ճանապարհնիս շարունակեցինք դէպի Խնուս, հասանք Աովանդուկ գիւղը: Նոյն ատեն իմացանք Պետոի կոիւր Վանի մէջ: Երգրումէն զօրքեր կերթային դէպի Վան: Մեր վալագը շատ ճարպիկ էր: Երեկոյեան գուրս եկանք Աովանդուկէն, կերթայինք Ղարա-Քէօփրիւս ճանապարհին հանդիպեց 300 ձիւոր: Էնց տեսնելուց՝ փախանք, թագնեցանք խոտերու մէջ: Մեր վալագը մենէ 20 քայլ առաջ կերթար. յանկարծակի գալերնուս պատճառաւ՝ նա կանգնեց հրամանատարի առաջ: Զօրապետը պոռաց. «Դուք ո՞վ էք»: Վալագը պատասխան աւաւ. «հայ գիւղացի ենք»: Վալագ Խուրշուգին բռնեցին, ըսին.

- Ինչո՞ւ քու ընկերներդ փախան:
- Գիացան թէ քիւրդեր էք, վախեցան փախան:
- Ո՞ւր կերթայիք:
- Կերթայինք Բերդ մանգաղ տանելու:
- Ցերեկով ինչո՞ւ չէիք երթար, գիշերով կերթայիք:
- Ճանապարհնիս բողբերէ վախենալնուս համար գիշերով կերթայինք:
- Դէ՛հ, լուս, զուակներս, ոչինչ չկայ, գացէք, կ'ըսէ զօրքի հրամանատարը և ձիւորները կը հեռանան: Երբ անոնք հեռացան, վալագնիս սուլելով մեզ հաւաքեց (մենք ալ կը լսէինք անոնց խօսակցութիւնը) ու գացինք Ղարա-Քէօփրիւս վալագը զրկեցինք գիւղը, որպէս զի մեզ տեղ պատրաստէ և իմանայ գիւղի գրութիւնը՝ թէ

զօրք, քիւրդ կա՛յ Վեր վալաղը գնաց գիւղ, բայց ճանապարհին իրեն ծանօթ քիւրդերը բռներ են և քիւրդերէն խաղ կանչել աւեր, որովհետեւ յայտնի էր, որպէս քիւրդերէն լաւ խաղ կանչող: Կենք գիւղէն դուրս կըսպասէինք մարտնչերի մօտ: Սպասեցինք 2 ժամ, ոչ ոք չեկաւ: Լուսը բացւելուն մ.տ էր Աշխատելով մարտի դուռը հանեցինք, ներս լցւեցանք: Բոլորս սաստիկ յոգնած էինք: Ցղերքը պառկեցան, քնեցին, իսկ ես արթուն մնացի, պահպանեցայ:

Արևը բաւականին բարձրացած էր: Նկատեցի, որ մի կին եկաւ գրան առաջ կողով մը շալկած, բաճախն մացուց ներս, դուռը բացաւ ևս գրան յետև թագնուեր էի, իսկ աղերքը պառկած էին գրան ճիշտ դիմացը: Երբ կինը ներս մտաւ, աղանոց տեսաւ, վախեցաւ, ուղեց փախչել: Բազմաւած տեղիցս բռնեցի նրան և ըսի. մայրի՛կ, չվախենաս, մենք հայ ենք. եկանք, լուսը բացաւ, մասնք ձեր մարտը. յոգնած, նեղած ճամբորդ ենք. կարելի է երթաս հաց բերես մեզի և ըսես այս ինչ, այն ինչ մարդուն, որ գան մեր բով: Գեղը զօրք կամ քիւրդ կա՛յ.— Զաւակներս, 25 քիւրդ կա՛յ. Ցղերք արթնցան, մտիկ կ'ընէին մեր խօսակցութեանը աչքերը ճոճելով: — Բացի ես երկու մարդուց՝ ուրիշ ոչ ոքի չպիտի ըսես, ձեր տնեցոց ալ չպիտի ըսես: — 26', չէ', չեմ ըսեր, քոռցե՛ր եմ որ ըսեմ ուրիշներուն. ես եղպէս բաներ գիտեմ: Կողովը յարդ լեցուց ու գնաց:

Մի ժամ չտեսած՝ պառաւը կրկին եկաւ կողովը կռնակը գրած: Զեր երկու մարդուն ըսի, բրդերու պատճառով չկրցան գալ, ըսաւ. Բայց կողովը լիքն էր. կողովի չորս բոլորքը գրած էր բեալամի թուփ, մէջտեղը գրած էր պղուղ մը մածուն և 20 հաց, ծածկած կրկին կազմարի թփերով. յանձնեց մեզ, կերանք, կշառացանք: Կեղի կրնա՞ս կուժ մ'ալ ջուր բերես, ըսինք: Կամբարեցէ՛ք, զաւակներս, կը բերեմ, ըսաւ: Գնաց և կէս ժամ վերջ ջուրն ալ բերեց: Ապա յարդը լեցուց կողովի մէջ գնաց: Գնալէն առաջ ըսաւ՝ աղերք, էնպէս բերեր եմ ես մածունն ու հացը, որ մեր տնեցիք ալ չեն իմացեր:

Երեկոյեան մեր վալաղը և նոյն գիւղացի մի աղայ եկան մեր բով. գնացինք Խողլու: Մարդիկ կերթան գիւղ, կը տեսնեն, որ 400 զօրք կը գտնուի հոն, գիւղի տակին վրաններ զարկած: Գործին ծանօթ մարդկանց իմաց կուտան, թէ մի բանի աղայ ենք բերեր, որոնք կուզեն Բասեն երթալ.— Կը խնդրենք, կ'աղաչենք գիւղը չգան, մենք իրենց հաց կը զրկենք. գիւղի մէջ ալ 400 զօրք կայ, գան՝ կը ձերբակալուին: Այս զօրքերն ալ Վան կերթային: Գիւղի մէջ գրեթէ բան չէին թողեր ուտելու, երեք օր շարունակ կերեր, խմեր, կշառցեր էին: Երկու օր սար մնացինք, ոչ հաց բերող եղաւ, ոչ ալ վալաղ եկաւ մեր համար: Անօթի, յուսահատ դրութեան մէջ սարից ցած իջանք, գիւղէն մի քիչ հեռու գտանք մի ջաղացք, պատահաններէն ներս նայեցանք:

տեսանք մի փոքր աղայ և 50 արեւկան մարդ մը: Ներս մտանք, բարեկեցինք և հարցուցինք. դու ի՞նչ մարդ ես, ըսաւ.

- Զաղացպան եմ:
- Սա աղան ո՞վ է:
- Իմ աղաս է:

Մարդը մի քիչ կը վախնար, տեսնելով վրաննիս կապած 4 արածանակ և փամփուշտներ: Ըսինք.

— Եղբայր, մենք ճամբորդ ենք, անօթի, բաղած մնացեր ենք, մի բան ըրէ:

- Եթէ ջաղացքին նայէք, ես ձեզի հաց կեփեմ:
- Մենք ինքներս հաց կ'եփենք, ջաղացքին ալ կը նայինք. դուն գնա այս ինչ, այն ինչ մարդուն ըսէ, որ գան մեր բով: Բայց ուրիշին ոչինչ չպիտի ըսես: Ըսաւ՝ չեմ ըսեր: Երեխան ալ կուզէր տանել, բայց մենք չթողինք, ըսինք որ երեխան մեր բովը կը մնայ մինչև ձեր գալը:

Անմիջապէս ամբարից ալիւր հանեցինք, 30-ի շափ բաղարջ եփեցինք. տեսանք մարդն ալ եկաւ:

- Ո՛ր է, ինչո՞ւ չ'եկան եղ մարդիկ. ըսաւ՝
- Գիւղը չէին:

— Բայց դու մի ժամ ուշացար, եթէ գիւղը չէին, իսկոյն կը վերադառնայիր, ինչո՞ւ սուտ կը խօսիս որ:

Խօսելու ատեն մարդը կը կմկմար: Մեր ընկերներէն մէկը ձեռքը արածանակին զարկաւ ու պոռաց մարդուն վրայ՝ շո՛ւտ իրաւն ըսէ, չէ նէ կըսպանեմ: Ընկերոջս թեւը բռնեցի, ըսի մի՛ զարներ, շիտակը կը խօսէ:

- Ա՛յ մարդ, ըսի, շիտակդ խօսէ, չէ նէ կը փաստիս. մենք գիտենք, ախպէր, որ են մարդիկ գիւղն են:

— Ախպէր, ըսաւ, խօսքը մեր մէջ մնայ, են մարդիկը գիւղն են. ինձի հարցուցին ի՞նչ մարդիկ են, հրացան ունին, չէ նէ չունին, բանի՛ հօգի են. ես ալ պատմեցի ինչ որ տեսեր էի. յետոյ նրանք ըսին թէ՛ գնա ըսէ գիւղը չեն: Ահա՛ շիտակն էս է:

- Զօրքը գացած է, թէ գիւղն է:
- Պատրաստ են, առաւօտուն պիտի երթան:

Վերցուցինք մեր աւելորդ հացերը, դրինք տոպրակներս մէջ և ըսինք.

- Մնաս բարով, ախպէր, մենք կերթանք Բասեն, բայց մեր հոս գալը քու շապիկդ ալ չպէտք է իմանար: Եթէ մի չարիք դուրս եկաւ, բեզ ալ, երեխայիդ ալ կըսպանենք. եթէ մենք չկրցանք սպանել, մենէ յետոյ ուրիշ եկողներ կըսպանեն:

— Հա՛, եթէ ինձնից բան դուրս գայ՝ սպանեցէ՛ք, իմ արիւնը ազգին հալալը Ցղուն ալ մի բանի պատուերներ տալով մնաս բարով ըսինք ու հեռացանք: Մեր հեռանալու ատեն տեսանք, որ մարդու աչքէն արցունք կուգար:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՍՕՑԻԱԼԱԿԱՆ

ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

I

Մեծ անցքեր են տեղի ունենում եւրոպական իրականութեան մէջ—միանգամայն խրատական և սփոփիչ, Էւօլիւտիօնի ռիթմը նոյնն է. երկու դարաւոր շարժումները — ազգային-բաղաբական և ընկերային-սօցիալական—շարունակում են իրենց զուգահեռ ընթացքը, մերթ ընդ մերթ խանգարելով կողմնակի և վաղանցուկ հովերով: Արքան աւելի ենք առաջ գնում պատմութեան հետ, այնքան աւելի և աւելի է պարզոււմ, որ այդ պատմութեան յառաջատար խթան-ոյժը միմիայն սօցիալական-գոսակարգային կռիւր չէ, այլ և քաղաքական-ազգայինը: Արքան աւելի է առաջ սահում համաշխարհային բաղաբակրթութեան անիւր, այնքան աւելի ցախուն ձևով հրապարակ է գալիս սնանկութիւնը կոմսօլոյիտական վաղեմի հաւատամքի, իր ծանօթ լօզունգներով. «Սշխատաւորը հայրենիք չունի», «Աւրշահ—այնտեղ հայրենիք»:

Սօցիալիզմը հսկայական նւաճումներ է անում ամենուրեք—բայց և ամենուրեք սօցիալական այդ սրբաշալա յառաջխաղացութեան հետ մենք տեսնում ենք ազգային իրաւունքների անվերապահ և զօրաւոր շեշտումը: Փրանսիական ժողովուրդը, վերջին ընտրութիւններին, 100-ից աւելի ընկերավարական զրկեց պարլամենտ, բայց նոյն Ֆրանսիայի մէջ ամենքը, անգամ ծայրայեղ ընկերավարականները, մի ջինջ, անկեղծ հայրենասիրութեամբ տոգորւած, ձգտում են մշակել ամենարանաւոր ծրագիրը՝ հայրենի զինւորական ոյժերը մարզելու և աճեցնելու՝ գալոց ձախորդ պատահականութիւններին պատուով դիմաւորելու համար: Նոյն Ֆրանսիայի մէջ, սօցիալիզմի ամենայնուցայն և ամենաշիտակ ներկայացուցիչներին մինը, Գիւստաւ Էրվէ, հանդիսաւորապէս լքում է իր վաղեմի և հնացած տեսակէտները, իր երբեմնի անարիւն կոմսօլոյիտիզմը և փարսւմ է առողջ հայրենասիրութեան դաւանանքին, Ֆալով հանդերձ խանդավառ և համոզուած ընկերավարական:

Սօցիալիզմը յաղթական մուտք է գործում Ֆրանսիայի ամենախուլ գաւառներն անգամ, բայց միևնոյն Ֆրանսիայում, մայրաքաղաք Պարիզի մէջ, ազգական հայրենասիրութեան ասպետ Գէրոլէ Գի յուղարկաւորութեանը մասնակցում են 500,000 քաղաքացիներ՝ բոլոր դասակարգերից ու գաւառանքներից, տեղի է ունենում մի վիթխարի և շքեղ ապօթեօզ:

Գիմեցէք դէպի արևելք, դէպի հարաւ և դէպի հիւսիս, Ամեն տեղ նոյն յաղթական արշաւը ընկերավարական գաղափարների և ամեն տեղ նոյն սիրւած ժողովրդական Գերուլէզները: Արպիտի՝ հոյակապ յուղարկաւորու-

թիւն՝ ունգարական հօշուտին, ֆինլանդական Միլեչիւնին... Հարիւր հազարաւոր բազմութիւն է, որ թաւալոււմ է դիակառքերի ետեկց—ընթացումը և պատկառասու «Ազգային ինքնօրինութեան» մի մի խորհրդանիշ են այդ անունները, և նրանց շարունը չի ընդհատոււմ, որովհետև պատմութիւնը դեռ տրամագիր չէ դատավճիռ արտասանելու: Ազգայնութեան ու հաւրենիքի դէմ:

Ընդհակառակը, այդ պատմութիւնը միշտ նորանոր ազգութիւններ է դուրս կոչում կորածութեան անդունդներից: Իրլանդիան այսօր արդէն բաղաբական ինքնավարութեան ճանապարհի վրայ է և Home Rule-ի քուէարկւած նախագիծը գալիս է նոր ուղղութիւն և մղում հաղորդելու իրլանդական ճակատագրին: Ահա մի մեծ իրողութիւն, որ համաշխարհային արժէք ունի: Արքան ձիգ ու արիւն, բունի՝ յուսահատ մարառումներ... Եւ ահա ազնիւ գործը վերջապէս յաղթանակած, Իրլանդիան պիտի ունենայ շուտով ինքնօրինութիւն և ինքնավարութիւն:

Նոյնը չպիտի լինի և ամեն ուրիշ տեղ... Անգամ գոռոզ, Բիսմարկեան Գերմանիան հարկադրուած չպիտի լինի վերջիվերջոյ նոյն իրաւունքները զիջելու: Ելլաւ, Լորէնին, որը արդէն իսկ երկարատեւ ըմբոստութեան ու մարառումի շնորհիւ խել է որոջ զիջումներ: Ահա հսկան Պօլ-նանը, Սիլեզեան, իտալական Ցրենան ու Ցրիեսաը ռուսանական Ցրանսիականի և տասնեակ ուրիշ նւաճած փոքրիկ ազգութիւնները չպիտի՝ յանգին նոյն «Լօմ Ուուլին»:

Ազգերի ծագման ու կազմակերպման պրօցէսը չի վերջացած, նա կը շարունակի... Մինչև երբ—ո՞վ կարող է տեսլ. գուցէ յաւիտենօրէն: Եւ—դարձեալ շեշտելու է—հակասութիւն ու անպատահելութիւն չկայ այդ պրօցէսի և սօցիալական շարժման ընթացքի միջև: Երկու պրօցէսները իրենց դարաւոր պատմութիւնն ունին, երկուսն էլ ծագում ու զարգանում են նոյնպիսի բնական անհրաժեշտութեամբ, ունենալով մարդկային և գանգաւածային հոգեբանութեան մէջ նոյնքան խորունկ և բանաւոր պատճառներ: Միջազգայնութեան (internationalisme) առողջ հաւատամքը բնաւ չի վնասում ազգայնութեան ու հայրենասիրութեան նոյնպիսի առողջ հաւատամքին: Երկուութիւն չկայ, չպիտի լինի, երկու հոսանքները փոխադարձաբար լրացնելով, պէտք է ձգտին համերաշխօրէն բաղաբակրթութեան նոյն մեծ գաւտին ծառայելու: Ազգային ինքնօրինութեան պահպանումը նոյնքան անհրաժեշտ է համաշխարհային կուլտուրայի համար, որքան ազգերի սերտ գործակցութիւնը՝ առևտրի, հաղորդակցութեան, արևեստի, գիտութեան ու գրականութեան ասպարեզում: Կապիտալիզմը սահմանել է աշխատանքի լայնարձակ բաժանումը այլևայլ ազգերի միջև, և այդ հոյակապ միջազգային

մրցարանում իւրաքանչիւր ցեղ միշտ աւելի և աւելի գիտակցում է իր յատուկ կոչումը, իր խաղալիք դերը ընդհանուր քաղաքակրթութեան մէջ: Այդ գիտակցութիւնը, աշխատանքի այդ բաժանումը, հանուր ու սերտ գործակցութեան երկաթէ անհրաժեշտութիւնը ստեղծում են հետզհետեւ մարդկութեան բազմաթիւ ու բազմապիսի հաւաածներից մի հսկայ ու ներդաշնակ օրգանիզմ, որի ծոցում ազգային ու դասակարգային հակամարտութիւնները զատապարտւած են վաղ թէ ուշ շքանայու և արիւնտա մաղխումները՝ վերածւելու խաղաղ, օրինաւոր մրցակցութեան:

ԻՐԱՆԳԻՒՆԸ ԳԻՊԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ:

Լուծւելու վրայ է մի հինաւուրց «Գորդեան հանգոյց»-ը: Իրանդիան—դա հին վէրքն է Մեծն Բրիտանիոյ մարմնի վրայ: Եւրոպայի ամենաազատ սահմանադրական երկիրը, որ աշխարհի չորս կողմում սփռել է ազատ, ինքնավար ու բարգաւաճ գաղութներ, խորթ ու ճնշող մայր է հանդիսացել իր թևի տակ գանձող կաթօլիկ Իրանդիայի համար: Բրիտանական լուծը հարկաւ տարբեր է թիւրքական, ռուսական, գերմանական լծերից, բայց և այնպէս խիստ զգալի է մի հպատակ ժողովրդի համար, որի կաշին աւելի նուրբ է, գիտակցութիւնը աւելի պայծառ, մշակոյթը աւելի բարձր, քան Իսլամի, Ռուսաստանի, Գերմանիայի ժողովուրդներին:

Գարուտը է այդ ճնշող հպատակութիւնը, որ երբեմն —18-րդ դարում, օրինակ—արաւայտուել է բրիտանական մարտի դաժան հարւածներով—և Իրանդիայի մի շարք սերունդներ ըմբոստացել են ու պայքարել, մեծ մասամբ խաղաղ, օրինական միջոցներով, ձգտել են նւաճել իրենց նւիրական հայրենիքի համար այն համբաւաւոր Home rule-ը, որ այսօր ահա բուէարկւած է վերջապէս Պասիւն մեծ երկրի ազատամիտ և սօցիալիստ կուսակցութիւններին: Մեծ Ծեբունին, Ռիշեւաճ Գլադստօն, այնքան նիզակներ էր ջարդել իրանդական ինքնավարութեան համար լօրդերի պալատը ընդգիւմագրում էր միշտ իր բացարձակ veto-ն: Այսօր, սակայն, փոխել է կացութիւնը: Գեոգրաֆիկաւ, սահմանադրական հոսանքը տիրական դիրք է ստացել կայսրութեան մէջ և 1911-ից ի վեր խափանել է լօրդերի այդ veto-ի իրաւունքը: Մի օրէնք, մի bill, երբ նա արդէն երեք անգամ անցնում է Համայնքների Պալատից՝ բացարձակ, անվիճելի օրէնք է. նա զարձեալ ներկայացում է լօրդերի ժողովին, բայց դա սոսկ ձևական մի արարողութիւն է. այդ ժողովը գրեթէ այլ ևս գոյութիւն չունի և երկրի ձախտագրի միահեծան տէրը պարլամենտն է, Համայնքների Պալատը, ազգի օրինաւոր ներկայացուցչութիւնը: Յայտնի է, որ թագաւորի իշխանութիւնն ևս լոկ անւանական է:

Եւ ահա իրանդական ինքնավարութեան օրէնքը երրորդ անգամ բուէարկւած Համայնքների Պալատում (351 ձայնով ընդդէմ 274-ի): Խոչընդոտները շատ էին, գիւմագրութիւնը՝ ուժեղ: Պահպանողականները ի գործ գրին իրենց բոլոր հնարքները՝ օրէնքը վիճեցնելու: Համար Նրանք ոտքի հանեցին Իրանդիայի ամենահիւսիսային նահանգը, Ռւլստեր, մի նոր Վանդէ, բողոքական ընդդէմ կաթօլիկ ինքնավարականների Պալտեց քաղաքացիական կոիւ: Ապա պահպանողականները օրստրոսիօնի գիւմեցին պարլամենտում: Այնուամենայնիւ, ազատական մինիստրութեան նախագահ Ազգուիթ յամառօրէն առաջ տարաւ իր ծրագիրը: Առայժմ յաղթանակը ազատականների, սօցիալիստների և իրանդական հայրենասէրների կողմն է: (Սօցիալիստները, բնականաբար, իրենց ձայնը տւին ի նպաստ Իրանդիայի ազգային ինքնավարութեան):

Օրէնքը բուէարկւած է. առաջին անգամն է Մեծն Բրիտանիոյ պատմութեան մէջ, որ մի օրէնք անցնում է, առանց լօրդերի վաւերացման, հակառակ նրանց:

Գրամայի առաջին գործողութիւնն էր, որ խաղացուց: Օրէնքը ընդունւած է, սակայն իսկոյն չպիտի դիմեն գործագրութեան: Գեո բարդութիւններ կարող են ծագել Ռւլստերը սպառնում է նորէն բռնկւիլ, պահպանողականները շարունակում են իրենց յուսահատ ընդգիւմութիւնը: Եւ որովհետեւ այդ զարմանալի երկրում իրերը ընթանում են սովորաբար հանդարտ ու խաղաղ, առանց արիւնահեղ ցնցումների ու հարւածների, որովհետեւ անգլիական բնաւորութիւնը սքանչելիօրէն մարդւած է խաղաղ, օրինական պարլամենտարիզմի մէջ, ուստի հաւանական է, որ այս ծանրակշիռ պարագայում ազատական կառավարութիւնը միջոցներ կը գտնէ հաշտեցնելու պահպանողականներին, թերևս զատելով Ռւլստերը մնացած, ինքնավար Իրանդիայից: Յամենայն դէպս, եական զիջումի մասին խօսք այլ ևս չի կարող լինել, պարլամենտն է, որ որոշել է տալ Իրանդիային ինքնավարութիւն—այն պարլամենտը, որ բարձրագոյն ու ամենակարող հեղինակութիւնն է երկրի մէջ: Իրենք պահպանողականներն ևս, որ նոյնպէս խիստ տարբեր են մեր յիշատակած երկիրների պահպանողական տարրերից (աւելի մշակւած ու բարեկիրթ, աւելի շիտակ և ընդհանրապէս աւելի սոցորւած ժամանակի, առաջագիւմութեան ոգով), վերջիվերջոյ, հաւանականօրէն, տեղի կը տան, կը համակերպին:

ՍՕՑԻԱԼԻԶՄԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ:

Հազուագիւտ յաղթանակ էր: Ի՛նչ մեծագործ օր է պրօպագանդը, անդուլ, յամառ, սթափեցուցիչ պրօպագանդը՝ քաղաքներում ու դաշտերում, դործարա-

նաև որ պրօլետարիատի և աշխատաւոր ու տառապող գիւղացիութեան մէջ Ղրան ենք, անշուշտ, պարտական գերմանական և մանաւանդ Ֆրանսիական սօցիալիզմի անսովոր թախիբքը, որ նեղն ընկած հակառակորդները ձգտում են բացատրել բոլորովին կողմնակի, պատահական պատճառներով: Ի՞նչ տարակոյս՝ որ աշխատաւոր ընդհանրութեան գիտակցութիւնը արթնացել է ամենուրեք և նրան այլ ևս խաբել չի լինի: Արքա՛ն հնարքներ ի գործ գրեց պահպանողական և յետագիւմ բանակը՝ ընտրող ժողովրդին մոլորեցնելու համար: Ինքը Հանրապետութեան նախագահը, որ ընտրած է շնորհիւ աջակողմեան ձայներին, թե և ր տալիս այդ բանակին, ճառեր է, որ անդում էին սօցիալիզմի ու բազիկալիզմի սրուականների դէմ:

Այինչ չ'օգնեց: Ամենամեծ յաղթանակողը դարձեալ սօցիալիստ կուսակցութիւնն եղաւ: Ղրանից յետոյ գալիս են արմատական սօցիալիստները, որ կազմում են պարլամենտի ամենասուտը հատուածը: Անասելի ջարդ կրեցին աջակողմաններն ու բոլոր շտաբաւոր հատուածները: Պարուեց անարգօրէն և բրիանիզը — մի նոր շտաբաւոր հոսանք, որ վերջերս ծայր աւելց հռչակաւոր ուխտագրուած Արիստիտ Բրիանի, Բարտուի և Միլլրանի առաջնորդութեամբ և որ „խաղաղացման“ (apaisement) պատրուկով կուղէր վերստին հրապարակ կոչել յաղթահարուած կղերականութիւնը: Բրիան դարձել էր բոլոր պահպանողականների և օպորտունիստների խնկարկած բուրձը, նա կուչած էր հզօր բազուկով զսպել յետ մղել սօցիալիզմի յարածուն և ահաւոր պատուհասը: Ահա սակայն նրա կուսակցութիւնը ջարդ ու փշուր, ընդամենը մէկուկէս տասնեակ հոգով է մտնում պատգամաւորական ժողով: Ռենեգատի աստղը մարած է. այսուհետեւ իր դէմ ունենալով միանգամայն ժողովին ու իլեմանսօին, վաղեմի կարմիր անիշխանականը հողիւ թէ նորէն հրապարակ նետի մինիստր-նախագահի և նոյնիսկ պարզ մինիստրի պաշտօնով: Այդպէս է պատճառում դաւաճանութիւնը:

Ընկերվարականները 1,200,000 ձայն շահեցին երկրի մէջ և նրանց թիւը պարլամենտում 74-ից բարձրացաւ 102-ի: Աւելորդ է յիշել, որ այդ յաղթանակը շահացուցիչ տպաւորութիւն գործեց ոչ միայն Ֆրանսիական, այլ և ամբողջ համաշխարհային բուրձուաղիտի վրայ: Ի՞նչ կը լինի 10, 20, 30 տարուց յետոյ, եթէ իրերի զարգացումն ընթանայ ներկայ տեմպով, արագութեամբ... Այդ հարցումն է, որ սարսափեցնում է սօցիալական անշարժութեան և բուրձուական առանձնաշնորհուհիների շատագոյններին:

Այժմից արդէն ընկերվարական կուսակցութիւնը ծրագրել է մի շարք խորունկ ու Ֆորմներ, որ նա պիտի ձգտէ իրագործել, թե թեև աւան արմատական տարրերի հետ: Արդէն պատրաստում է մի ուժգին գրոհ

զինւորական եռամեայ ծառայութեան դէմ, որ մտցրեց նորերս Բարտուի մինիստրութիւնը և որ իրաւամբ համարում են աւերիչ երկրի համար և Ֆրանսիական ժողովրդի ուժերից վեր: Ընկերվարականները պահանջում են հիմքից վերականգնել զինւորական սխառնը, համապատասխանեցնել այն՝ մի մեծ, շարժուն, առաջադէմ Հանրապետութեան ոգուն, կազմակերպել բանակը միայն ու միայն ինքն ապաշտ պանուկէսն նպատակով: Զայիել տատիճանաբար դէպի հանուր, բազաբացիական, համաժողովրդական բանակի սխառնը: Ֆրանսիան, ասում են ընկերվարականները, միևնոյն է իր զինւորական ոյժերով միշտ լինելու է ստորագաս վիճակում հանդէպ Գերմանիայի, այն պարզ պատճառով որ Գրանսիայի ազգաբնակչութիւնը գրեթէ երկու անգամ նւազ է Գերմանիոյ ազգաբնակչութիւնից:

Աւելի ծանրակշիռ է զուտ սօցիալական ռեֆորմների ծրագրերը, որի իրականացման հետապնդում է ընկերվարութիւնը տասնեակ տարիներից ի վեր: Արդիւն ընտրութիւնները հնարաւորութիւն են ներկայացնում՝ իրագործելու մի կարևոր մասը սօցիալիստական այսպէս կոչուած նւազագոյն ծրագրի: Եւ ամենէն առաջ՝ հարկային սխառնը: Մտնել եկամտային տուրքը, թեթեւացնել աշխատաւոր գանդածների բեռը, ստեղծել ամենուրեք մարդավայել կեանքի պայմաններ, կուել տգիտութեան և տառապանքի դէմ, դնել անասան հիմքերի վրայ — շխարհիկ կրթութեան գործը, որ արդէն իսկ յաղթանակել է Ֆրանսիայում կրօն-կղերական վաղեմի տիրապետութեան աւերակների վրայ, վերացնել նախապաշարութեան ու սնապաշարութիւնների հետ նաև անարգ, անասան կեղեքումները դաշտերում և արդիւնաբերական կենտրոններում, մաքառել ազգու, պետական միջոցներով շքաւորութեան, անաշխատութեան, թոքախտի ու այլ համաճարակների, ալքօհօլիզմի ու անառակութեան և հազարաւոր այլ ախտերի դէմ, որոնք բոլորն էլ գանուում են սերտ, փոխադարձ կապակցութեան մէջ, քանի որ բոլորն էլ բղխում են կապիտալիզմի սխառնից... Նստաւել հետզհետեւ այդ սխառնի հիմնասրիւնները և առաջնորդել տառապող ընդհանրութիւնը դէպի գալից հասարակութեան իրաւակարգը, — ահա Ֆրանսիական (ինչպէս և ամբողջ համաշխարհային) ընկերվարութեան նպատակը, առաքելութիւնը: Թուում է թէ հեռու չէ մեծ վերիվարումի ժամը...

ԳԻՊԻ ՊԵՌ-ԼԱՇԷՉ.

Սովորական ուխտագնացութիւն չէր այս տարի: Սօցիալիզմի յաղթական վերելքը մի չտեսնուած խանդավառութիւն էր տարածել պարիզեան տրուարձաններում և յիսուն հազարի չափ հոծ բազմութիւն էր, որ մայիս

24-ին ընկերվարական հռչակաւոր պարագլուխներէ, ծօռեսի ու վախճանի ուղեկցութեամբ, շարժեց զեպի Պէռ-լաշէզի գերեզմանոցը, ուր հանգչում են 1871-ի «կոմմունա»ի (La Commune) հազարաւոր նահատակները:

«Քառասուն երեք տարի առաջ, մայիս 24-ին—այսպէս էր գրած ծօռեսի ձեռքով, թափօրի մասին ծանուցումի մէջ—նախարարական թիւեր, ներկայացուցիչը մի բուրժուազիայի, որ երկիրից գազան էր կտրել, ջարդի ենթարկեց այն սքանչելի պարիզեան ժողովուրդը, որ միանգամայն հայրենասեր ու ընկերվարական, փորձեց զիմացրել պատերազմի աղետին *), խորտակելով այն ուձժիմը, որի ծնունդն էր պատերազմը: Գնանք Պէռ-լաշէզ, հոյակապ, ազգու թափօրով, գնանք այր, կին, մանուկ, ներշնչելու այն հերոսների ու նահատակների յիշատակով, որոնք մեռել են իրենց Եզեալի համար, ընկել են բուրժուազիայի գնդակների տակ, որովհետև կամեցել են իրականացնել սօցիալիզմն ու միջազգային խաղաղութիւնը...»

Եւ շարժեց բանուրական ծովը: Ո՛րպիսի հասուցում. բառասուն երեք տարի յետոյ՝ ո՛րպիսի շքեղ բեղմնաւորումն այն Գաղափարի, որի անունով սարսափահար բուրժուազիան խոշտանգել ու կոտորել էր այնտեղ, Պէռ-լաշէզի գերեզմանոցում, տասնեակ հազարաւոր պրօլետարներ:

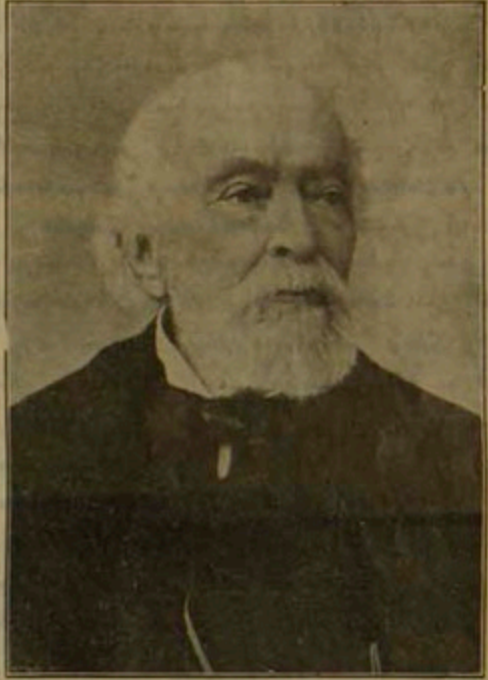
Շարժում է յիսուն հազար բազմութիւնը կարմիր դրօշակներով զեպի «դաշնակիցների պառը» *) (le Mur des Fédérés), անցնում է հանդարտ ու մեխմաղձոտ պսակազարդ Պատի առջևից, ողջունում է հարազատ մեռելներին և ամենքի դէմքերի վրայ ցոլում է յոյն ու հաւառը, գալոց յաղթանակի հպարտ գիտակցութիւնը, ամենքն էլ ասես մտածում են. «Քառասուն երեք տարի առաջ դուք պարտեցիք ընկերներ, որովհետև բռնոր էիք և անպատրաստ, յախուռն էիք և քահապէժ ձեր առնական թռիչքների մէջ, և վերջապէս Պարիզն էր միայն ապստամբը և մարտնչողը, Ֆրանսիան, գաւառը լուռ էր, հնազանդ, իսկ այսօր, երբ մենք միլիօն ենք, Պարիզում և Պարիզից դուրս, իսկ վաղը, երբ պիտի դառնանք միլիօններ ու միլիօններ բազաքներում և գաւառներում, կազմակերպւած, գիտակից և պատրաստ— «կոմմունան» պիտի պայթի յաղթական ու անխորտակելի և գաղիական արջորի կանչը սասանեցուցիչ ղողանջով պիտի արձագանքէ նաև Ֆրանսիայից դուրս, ամեն տեղ, ուր կոմմունիզմը, ընկերվարութիւնը պարզել է իր ազատարար Դրօշը»...

*) Ֆրանսուպրուսական պատերազմն էր, որ հասցրել էր Ֆրանսիան հոգեվարքի:
**) Այդ պատի տակ են հրացանի բռնել կոմմունարներին և նրա առջև են ընդհանուր ու վիթխարի փոսի մէջ ամփոփւած հազարաւոր գիակները:

ՖԵՐԵՆՑ ԿՕՇՈՒՏԻ ՄԱՆՆԸ:

Ահա մի անուն, որ մի գրօջ էր—մաջառական անկախութեան դրօշը: Մայրաքաղաք Բուդապեշտը և ամբողջ Աւնգարիան անհամար պատգամաւորութիւններով մասնակից էին յուղարկաւորութեան լայնածաւալ թափօրին: Ողջ երկիրը սուգ էր հագել և 200,000-ի չափ մի բազմութիւն տանում էր մաջառական ազգայնութեան այդ Դրօշը զեպի գերեզման:

Սուգը յարուցել էր ոչ մեռնողի անձնաւորութիւնը, այլ անունը: Ֆերենց Կօշուտ կենարօնական դէմք չէր նորագոյն Աւնգարիայի, ոչ թէ իր անձնական կարողութիւնների շնորհիւ, այլ որովհետև իր անմահ հօր անունն

ԼՈՒՂՎԻԳ ԿՕՍՈՒՏ

էր կրում—այդ անւան բոլոր փայլն ու հմայքը: Ֆերենց Կօշուտ դրօշակակիրն էր Անկախութեան Կուսակցութեան, որովհետև որդին էր հռչակաւոր «դիքտատորի», Լուղվիգ Կօշուտի Կարող մարդիկ շատ կան Աւնգարիոյ մէջ, բայց «ազատագրական աւանդութիւնների» պաշտօնական կրողը մէկ անհատ միայն կարող էր լինել—«դիքտատորի» ժառանգը: Այդպէս է հրամայում ժողովրդային հոգեբանութիւնը... Ապշեցուցիչ է «անւան» թովքը... Անուն՝ որ եմբէ՛մ էր, խորհրդանշան, անուն՝ որ մարմնացումն էր ազգային բոլոր փառքերի Բուդապեշտը սուգ էր հագել, որովհետև նրան թւում էր, թէ իր լաւագոյն երազներն էր թաղում գեանի տակ: Այդ փառաշուք թափօրի հանդէպ իւրաքանչիւր ունգարացի յիշում էր 1848 և 49 թւականները, ազգային դրօշի հպարտ ծածանումը, հայրենիքի անկախութեան յայտարարումը դիքտատորի բերնով, ապստամբական արիւնալի թռիչքները, ջարդը և նահանջը:

Կոս, յաղթական կռիւներն յաջորդել էր ցուապին պարտութիւնը, Լուզվիգ Կոչուս բռնութեան ճիւղաններէն իր գլուխն ազատելու համար, փախել էր արասասհման և ապաստան խնդրել օսմանեան կառավարութիւնից: Ընն առեկան Ֆերենցի հետ նա գնաց հաստատուեց Փոքր Ասիոյ Բիւթասիա քաղաքում *):

Ցարիններ յետոյ հայր և որդի փոխադրեցին Լոնդոն: Յետոյ—Իտալիա ժամանակը առաջ սահեց, միահեծան բռնապետութիւնը ընդեց Աւստրո-Սլոնգարիայի մէջ, հաստատուեց 1867-ի իրաւախոհութիւնը (Ausgleich), որով մաջառ հայրենիքը ստանում էր լայն ազատութիւն և ինքնօրինութիւն: Կոչուս, սակայն, շարունակում էր մնալ իր ֆերենցի հետ արասասհմանում, շնայած հայրենակիցների պաշտօտագին կոչերին ու յորդորներին: Նա չէր ուզում իրաւախոհել ու հաշուել «Երգուեալ Ոսոխի» (Հարսուրգեան միապետութեան) հետ, նա անհաշա պատերազմ էր յայտարարել միապետին, պահանջում էր լիակատար անկախութիւն իր Աւզարիայի համար, և ուխտել էր հայրենիք չվերագառնալ, քանի դեռ չի իրագործւի իր երազը:

Ախտին հաւատարիմ մնաց մեծ արտրականը: Գառասուն ու հինգ տարի ապրեց Սլոնգարիայից դուրս, տարագիր ու թափառական և իր դիակը միայն վերադարձաւ հայրենիք: 1894-ին իտալական Ցուրին քաղաքից Լուզվիգ Կոչուսի նշխարները արտակարգ հանդիսաւորութեամբ փոխադրեցին Բուդապեշտ: Դագաղին ուղեկցում էր ինքը Ֆերենց Կոչուս, որ 45 տարուց ի վեր նոյնպէս առաջին անգամ էր ոտք դնում հայրենի հողի վրայ: Ցեղի ունեցան ամբողջ երկրում հակայական ցոյցեր ու թափօրներ:

Լաեց ահարկու Գիքտատօրի ձայնը, որ երբեմն սարսափն էր Հարսուրգեան արքայատոհմի Ղերջինը, եր-

*) Մաջառների, ինչպէս և լեհերի մէջ, Բիւրբրիան և թիւրքերը միշտ մի առանձին համակրանք են վայելել, շնորհիւ այն ասպնջականութեան, որ վաղեմի օրերում սուլթանները ցոյց են տւել թէ մաջառ և թէ լեհ ապրտամբապետների վերաբերմամբ (լեհերին՝ 1831-ի աղետաւոր ապստամբութիւնից յետոյ): Այդ համակրանքին, մաջառների մօտ աւելանում է և ցեղային, թէկուզ հեռաւոր, արիւնակցութիւնը: Անգամ Համբի օրով՝ մաջառ ղեկավարների շրջանում թիւրքական դատար մեծ ժողովրդականութիւն ունէր: Եւ երբ—1902 թ. յունւարին—փորձ եղաւ, ունգարական պարլամենտի շէնքում իսկ, յուզելու հայոց հարցը, մերկացնելու սուլթանական սճիւրները Հայաստանում, մաջառ հեղինակաւոր դէմքերը և ամենէն առաջ Անկախութեան Կուսակցութեան առաջնորդները՝ Ֆերենց, Կոչուս և կամ Ապոստոլ՝ միարեւոն յայտարարեցին Գաշն. Արևմտեան Բիւրբի պատգամաւորին. «Մեր բոլոր համակրանքը ձեր դժբախտ ժողովրդի կողմն է, բայց մի մտայնէք և ոյն, որ մենք յաւիտենօրէն երախտապարտ ենք օսմանեան կայրութեան, որը մեր ազգային ամենամեծ աղետի միջոցին (1849 թ.ին) վեհանձնարար ապաստան է տւել մեր շարժման առաջամարտիկ հերոսներին»:

կիւղով ու վրէժխնդրութեամբ համակաւած, թոյլ շաւեց անգամ, որ ունգարական ազատութեան Ռահվիրային երախտագէտ հայրենակիցները արձան կանգնեն Մաջառաստանի մայրաքաղաքում: և այսօր ուղեորը զարմանքով է արձանագրում այդ պակասը՝ Բուդապեշտում պատելիս:

Լուզվիգին յաջորդեց ֆերենցը: Յաջորդեց, բայց առանց փոխարինելու: Քաղաքականապէս անփորձ մի մարդ, միջակ կարողութիւնների տէր, ամբողջ կեանքն էլ ապրած հայրենիքից դուրս: Ազգը, սակայն, պէտք ունէր նրա անւան: Եւ Ֆերենցը սիրով ընդ առաջ եկաւ ազգին, աւեց նրան իր կախարդիչ անուշը, դարձաւ երեսփոխան և պարագլուխ Անկախութեան Կուսակցութեան: Յետոյ—և մինիստր: Հայրը կատաղօրէն բողոքում էր գերեզմանից... Արդին դրժել էր հօր ուխտը, նա արդէն իսկ հաշուում էր տէրոջ կացութեան հետ, ընդունում էր աւսարո-մաջառ Իրաւախոհութիւնը:

Անկախութեան Կուսակցութիւնը իրօք նա էլ չէր ղեկավարում, այլ Ապոստոլի և ուրիշները: Ինքը լոկ անւանական ղեկավար էր: Հօր մողեզին անհաշտութեան (intransigence) տեղ՝ նրա մէջ թագաւորում էր յարմարելու ու ռեւոլյուցիոնարութիւնը: Եւ Ֆերենցը «յարմարեց» շարունակ, թեր ճանապարհով սահեց աստիճանաբար մինչև կատարեալ հաշտութիւն Հարսուրգեան միապետութեան հետ: Մի գեղեցիկ օր—1905 թ.ին—նա ներկայացաւ Վիեննայի արքայական պալատում: Քրանց Կոչուս թագաւորին: Հայր-Կոչուսը շարունակում էր գալուսել գերեզմանի մէջ: Նա անիծել էր այդ թագաւորին, որ հեղինակն էր 1849 ի մաջառական նախճիրների, նա պահանջել էր գահընկէց անել այդ թագաւորին:

Ֆերենց սաստկապէս վարկաբեկ եղաւ իր հայրենակիցների աչքում, Անկախութեան Կուսակցութիւնը պառակաւեց: Արդին ոչինչ չ'աւելացրեց հօր հմայքին և թւում է թէ երէկ, Բուդապեշտի հանդիսաւոր ու վիթխարի յուզարկաւորութեան միջոցին՝ Աւզարիան ողբում էր ոչ թէ որդուն, այլ Հօրը...

ՅՈՒՋՈՒՄՆԵՐ ԻՏԵԼԻԱՅՈՒՄ:

Մի ցոյց Անկոնայի մէջ, մի ընդհարում ցուցարարների ու սասիկանութեան միջև, գնդակների մի տարափ, բանւորների երեք դիակ... Եւ ահա արագ արագ տարածեց արձագանքը և իտալիան բռնեց ըմբոստացման հրդեհով: Ղրեժ ազդակեց միլիտանտ պրօլետարիատը Հռօմում, Նապօլում, Միլանում, Ցուրինում և ամեն տեղ: Բարրիկադներ, կռիւներ, տասնեակներով դիակներ, հարիւրներով վիրաւորներ: Այդպէս է միշտ այդ զարմանալի երկրում: Կայծից

մինչև հրդեհ—մի քայլափոխ է միայն Յեղային խառնածոն և զօրաւոր ու ցասկառ, կրքերն են միշտ վառ և տիրակառ Աւելացրէք յաւիտենական ու յեղափոխիչ պատուհասը — աշխատաւոր զանգւածների համաաւարած թշուառութիւնը, որ այդ սքանչելի երկրի մէջ մի առանձին, ողբերգական բնոյթ է առնում և որ միշտ սնուցանում, պահպանում է ըմբոստ տրամադրութիւն, յեղափոխական մեծնորսու:

Իտալիան մի գարմանալի համագրութիւն է գեթոկրատիկ գաղափարների և բռնութեան ու սարկութեան սիսեմիո Քաղաքական ռեժիմը համեմատաբար մեղմ է, շատ աւելի մեղմ, քան օրինակ Կերմանիայում Պարլամենտը — ընտրած ընդհանուր, հաւասար ձայնաւուծութեամբ — աէր է երկրի մէջ և թագաւորը Եւրոպայի մեղմագոյն վեհապետներից է, միանգամայն յարգող Սահմանագրութեան և ժողովրդական ներկայացուցչութեան իրաւունքների:

Սակայն, Իտալիայում — աւելի քան որևէ այլ տեղ — շեշուում է նորագոյն անտեսագիտութեան հոգևած իրողութիւնը՝ որ քաղաքական ամենալայն ազատութիւններն անգամ չեն կարող արգելել անտեսական հակամարտութեան շարիքները, կապիտալիզմի աւերածը: Անգուղջը շատ է խոր հարուստի և աղքատի, հողատէր ու փողատէր փոքրամասնութեան և ընչազուրկ աշխատաւոր մեծամասնութեան միջև — և այդ անդունդից ահա մերթ ընդ մերթ դուրս են ցայտում ահաւոր կայծեր, որ անմիջապէս բողոքաւում են և հրդեհում երկիրը:

Եղան ցնցող, արտաւելի տեսարաններ ժողովրդական վերջին յուզումների միջոցին Առաջ բերենք մի քանիսի նկարագրութիւնը *Corriere della Sera* ից. թղթակիցը Անկոնա է, շարժման սկզբնական օձախուռն Ահա թէ ինչպէս է նա նկարագրում աշխատաւոր ժողովրդի սուգն ու ցասումը.

Մտայ Անկոնա. կայսրանք բռնւած է զօրքերով: Այ մի կառք, ոչ մի տրամվայ, ոչ մի սոյլակ անգամ: Ըստը բար լուծիւն է: Բոլոր մագաղիմներն ու խոնուիմները փակփակ է և փասան ու հեռադրատուներ: Խոնուիմների ճակատին կարգում եմ. «Փակւած է ինչան բողբի՛ պրոլետարական սուգի պատճառով»: *Piazza Roma* — ցուցարարների կենտրոնափայլն է, հաւաքւած է ահագին ամբոխ: Ամենքի ուշադրութիւնը գրաւում է պատերին փակցրւած մի հսկայ մանիֆեստ, որի տակ ստորագրած են «Երիտասարդ բնկերպարականների միութիւն» և «Անկերպարական կանանց խումբ»: Նրա մէջ խառնում է ընդհարումի ու բանւոր զոհերի մասին և ներկայացում է դէպքը, որպէս «սոսիականութեան նախամտածւած ու վայրագ յարձակում»... Մանիֆէստը հրուիրում է քաղաքացիներին բողբ բռնուլ կառավարութեան դէմ և եղբայրակում է այս բռնեքով.

«Տէր ձեր արցունքը զոհերին և նոյնպէս էր կոտորածի հեղինակներին, բայց լաւ յիշեցէք, որ այդ կոտորածի առաջին պատասխանատուն պետութիւնն է, որի բռնութիւնը պէտք է խորտակել բռնութեամբ»...

Ահա և Բողբի միթինգ: Բացողեայ ամբոխի շուրջը խմբւած է քաղաքացար ամբոխը: Մկուռն են ճառերը «Կոտորածը չպիտի թողնենք անպատիժ» — ձայնում են բոլոր հակառակները, սոցիալիստ, անիշխանական և պարզ հանրապետական: Մէկը բացականչում է.

— Անօգուտ է, քաղաքացիներ, բողբն ու վայրասուներ. կոնկրետ մի քայլ պէտք է անենք մենք, եթէ կուզենք վրէժ առնել զոհերի համար. պէտք է անցնենք բարրիկաղների վրայ, զիններ ժողովրդին և զինաթափ անենք թշնամուն:

Մի ուրիշը յայտարարում է.

— Ընկերներ, նախ լիակատար ազատութիւնն է, որ պիտի նւաճենք պրոլետարիատի համար: Մենք գտնւում ենք մի երկրորդ «Կոմունայի» նախորեակին:

Ապա խօսում է Մալատեան, հոշակաւոր անիշխանականը.

— Դուք արդարութիւն երէք չպիտի վայելէք, մինչև որ ձեր ձեռքով չկուէք այդ արդարութիւնը: Երբ դուք կը պատրաստէք անհրաժեշտ միջոցները և արժիճին արժիճով կը պատասխանէք, այն ժամանակ և կ'ամօքէք ձեր վիշտը, կը պահանջէք կատարեալ ազատութիւն: Յիշեցէք, որ կոտորածի պատասխանատուները միմիայն բիրտ սոսիկանները չեն. մեծագոյն պատասխանատուները պէտք է փնտրել աւելի բարձր և այնտեղ է, որ պէտք է հարւածել...

Ժողովը վերջանալու վրայ է. նորէն բեմ է գալիս պարլամենտի անդամ Պիրոլինի.

— Նախ քան ցուելը, ասում է նա, պէտք է կոնկրետ մի որոշում ընդունել. ի՞նչ կը պահանջէք արդ եօք.

— Յեղափոխութիւն, գոռում են ամբոխից:

Դարձեալ հնչում է Մալատեանայի ձայնը.

— Յեղափոխութիւնը կը գայ ինքնին, եթէ դուք պատրաստ գտնուէք և գիտնաք օգուտի առիթն...

Ահա, վերջապէս, զոհերի յուղարկուորութիւնը: Հսկայական բազմութիւն, հարիւրաւոր դրօշակներով, պասկազարդ ու ծաղկազարդ գազաղներ, հարազանների լաց ու շիւան... Տեսարանը սրտաշարժ է: Եւ ի՞նչ ահաւոր մակագրութիւններ պատկերի վրայ... Մէկի վրայ նկարւած են երէք ուսմբ ու մի տարճանակ և գրւած են այս բառերը.

— Մարդասպաններին — պրոլետարական վրէժիմարութեան այս խորհրդանշանը: Միւսի վրայ կարգում ենք.

— Անմեղ զոհերի արիւնք պահանջում է գերեզմանից վրէժ առնել զահիճներէն:

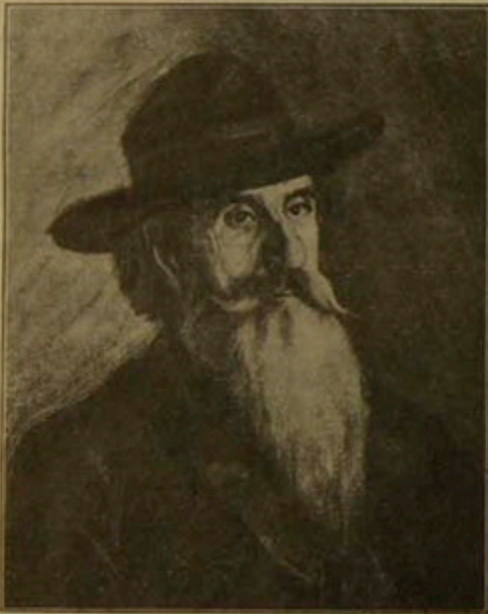
Ահա և մի երկայն ժապուէն, որ կրում են երկու մանուկներ. վրան գրւած է խոշոր տառերով. — «Իմ թանկագին նշանածին»... Սպանւած բանւորներից մինը, երիտասարդ կազաչիս, նշանւած էր և մի բանի օրից յետոյ պէտք է ամուսնանար:

Թափօրը հանգարտ շարժւում է դէպի հանգստարան: Տեղի է ունենում մի միջադէպ: Կոտորածի պատշաճ վրայ կանգնած է մի պարոն, գլխարկով և սիգարը բերին գիտում է թափօրը: Ժողովուրդը համարելով այդ՝ անվայել մի ցոյց պարտնի կողմից, գոռում է և պահանջում, որ գլխարկը նետէ կամ թէ հեռանայ. ապա երիտասարդ աշխատաւորների մի խումբ գրոհ է տալիս դէպի պատշաճ: Ծխող պարոնը խոխոյն շքանում է և թափօրը շարունակում է իր ընթացքը: Տեղի է ունենում երկրորդ ցնցող միջադէպ: Լուում է յանկարծ տարճանակի մի պայթոց, ապա երկրորդ, երրորդ, չորրորդը... Եւ սկսում է մի աննկարագրելի խուճապ, կանանց, երեխաների մի սրտապատառ վայնասուն: Մի քանի

ուշաթափուած են: Պանինն անցնում է շուտով և թափօրը նորէն շարունակում էր բնթացքը: Չ'իմացանք, թէ ս'բանդից կրակեցին և ինչու:

Նման անսարաններ՝ գրեթէ ամեն տեղ: Մի շարք քաղաքներում տեղի ունեցան բարրիկագոյին կռիւներ: Համերաշխութիւնը օրինակելի էր ամբողջ թերակղզու աշխատաւոր ընդհանրութեան մէջ: Վերջինը յաճախ գրոհ էր ապիս սոսիկանութեան դէմ, սարձանակներով զինւած և ինքն ևս հարւածում էր: Սակայն, բնակաւնաբար, «յաղթանակը՝ ի վերջոյ դարձեալ տերերի կողմն է, որոնք ունին իրենց ձեռքում՝ կապիտալիզմի երկու մեծ ուժը—Բ ա ն ա կ և Դ ր ա մ...»

Մենք տակաւին առիթ կուեննանք անդրադառնալու այդ կացութեան և նրա յարուցած ուշագրաւ պրօբլէմների վրայ: Իտալիան, շնայած խօսքի, մամուլի, գու-

Չ ի պ ր ի ա ն ի

մարումների իր ընդարձակ ազատութիւններին, քաղաքական մի ղ ե զ ու վ է, մի հսկայ հրաբուխ, որ թերևս վերապահում է ցնցող անակնկալներ՝ նոյնիսկ մօտիկ ապագայի համար: Սօցիալիզմը այնտեղ ևս սրաբշու նւաճումներ է անուծ, սօցիալիզմի հետ և անարեւիզմը, ընդհանուր գործազուլի և քաղաքական ու սօցիալական վերիվայրումի գաղափարը: Այդ գաղափարի կենդանի և հզօր մարմնացումն են երկու մուկերն յեղափոխականներ, մինը ընկերվարական-սինդիկալիստ, միւսը կարմիր անիշխանական, մինը պարլամենտում, միւսը Անկոնայի մէջ: Արտուրօ Լաբրիօլա և Էրրիկօ Մալատտեստա: Այդ վերջինն էր, որ պատրաստեց հակամիլիտարական ցոյցը Անկոնայում և բռնկեցրեց ներկայ

հրդեհը: Երկուսին քաղաքներում և շարունակ խթանում է—իր թեւաւոր, հրաբխաշունչ յողւածներով — հին, մեծանուն գարիբալդեան ռազմիկը, Ա մ ի լ չ կ ա ր է Չ ի պ ր ի ա ն ի, որ տակաւին մնում է իր կամաւոր արտորի մէջ, Պարիզում, շնայած որ մի քանի անգամ և ճշնող մեծամասնութեամբ պատգամաւոր է ընտրել իր հայրենիքում:

Լուզվիգ Պօշուտի պէս՝ նա էլ ուխտել է ոտք չդնել հայրենի երկրում, ուր տակաւին կանգուն է իրեն համար ասելի միապետութիւնը... Եւ ծերունի ռազմիկը, որ վետերանն է Եւրոպայի յեղափոխականների, փողհարում է անգագար իր պարիզեան արտաբաժնից դէպի Միլան, Տուրին, Հոսո, Զենօվա, Նապօլի, բոցավառ կոչերի մէջ յորդորում է ժողովրդին՝ ոտքի կանգնել և թօթափել միապետութեան ու կապիտալիզմի լուծը: Ամեն մի նոր գործազուլ, ընդհարում ու բարրիկադ աւելի է հրահրում նրա եռանդը, թեւաւորում նրա յոյսերը: Շա՛տ է, աւա՛ղ, ծերացել Գարիբալդիի թիկնապահը, չի տեսնի նա սօցիալական և նոյնիսկ քաղաքական հանրապետութեան արևը, Պօշուտի եղբրական վախճանն է նրան վիճակած... Չիպրիանիի դիակն է, որ շուտով կը հիւրընկալէ չ'ազատագրւած Հայրենիքը:

Մ. Չ.

ՕՏԱՐ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ «ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՄԱՍԻՆ *

Պաուլ Ռօբբախ, յայտնի գերման արևելագէտը, որ մի քանի անգամ շրջան է արել Հայաստանի մէջ, հետեւեալ յողւածն է հրատարակել *Deutsch-Afrikanische Korrespondenz*-ի մէջ:

«Թիւրքիոյ և պետութիւնների համաձայնութիւնը ռեֆօրմների վերաբերմամբ՝ ունեցաւ իր նախապատմութիւնը: Կ. Պօլսի վարիչ շրջանները վերջին վայրկեանին—Եւրոպայի գործակցութիւնը հեռացնելու համար—փորձեցին համաձայնութեան գալ նոյնիսկ հայերի հետ: Մի կողմից նրանց խոստացան բարելաւել հայոց կացութիւնը, միւս կողմից փորձեցին սպանալիքներով վախեցնել նրանց. յայտարարեցին, որ եթէ հայերը պնդեն իրենց հիմնական պահանջի վրայ (Եւրոպական կօնտրօլի վերաբերմամբ), կարող է պայթել զին: որական ապստամբութիւն և հայկական ջարդ:

«Ընչուչտ, երիտասարդ թիւրքերը հեռու էին իրենց սպանալիքը իրագործելու մտքից, Նրանց նպատակն էր միայն սարսափեցնել հայ վարիչ շրջանները և ստիպել նրանց հրաժարուել Եւրոպական գործակցութիւնից: Եւ եթէ անգամ երիտասարդ Թիւրքիոյ պատասխանատու մարդիկ իրօք յղանային ջարդի ծրագիր, պէտք է դիտել

*) Տես «Գրօշակ», № 4:

տալ, որ այսօրւան հայերը այլ ևս նախկինները չեն. նրանք այլ ևս զուրկ չեն պաշտպանելու միջոցներից, ինչպէս 1895—96-ին: Եթէ թիւրքերը նոր կոտորած սարքին, մենք հանդիսատես կը լինէինք մի անողոր պատերազմի, կեանքի ու մահուան ճակատամարտի՝ հայ ու թիւրք սարքերի միջև: Կարկառ, հայերը սոսկալիորէն կը տուժեն, բայց նրանք կը հասցնէին թիւրքերին անդամանելի հարածներ... և հայ ժողովրդի յուսահատ կոխը կը յարուցանէր անխուսափելիորէն եւրոպական միջամտութիւն: Արդէն իսկ հայերի մէջ կայ մի հոսանք, որ համոզւած է, թէ միմիայն այդ արիւնոտ ճամբու վրայ հնարաւոր է ռեֆորմների իրականացումը:

«Հայ ազդեցիկ անհատները հաւատացած են, որ իրենց դէմ ուղղւած սպառնալիքը գալիս է երիտասարդ թիւրքերի բանակից: Հայ արմատական «Դաշնակցութիւն» կազմակերպութիւնը, որ ամբողջ Արևելքում անուն է հանել իր կորովի և վճռական ընթացքով, անյայտ պատասխանեց ժեզն-թիւրքական այդ սպառնալիքներին: Անենալով իր արմատները ազգի թէ մտաւոր շրջաններում և թէ լայն ժողովրդային խաւերի մէջ, այդ կազմակերպութիւնը կարելի է ընթել՝ միայն ամբողջ հայ ցեղը բնաջնջելով: Մինչ թիւրք «Իթթիհատականները» կազմում են լոկ օւլիգարշիկ մի խմբակ, որ իշխում է զինուորական ոյժով և տարածում է իր իշխանութիւնը գրեթէ միայն մայրաքաղաքի վրայ: Եթէ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնը կոտորէ Իթթիհատի մի շարք պարագլուխները, այդ հանգամանքը կարող է շատ վտանգաւոր կացութիւն ստեղծել ամբողջ Իթթիհատական կազմակերպութեան համար, քանի որ կան հրապարակի վրայ և Իթթիլաֆականները, որոնք ձեռնուած են վրէժխնդիր լինել 1909-ի և 1913-ի կախաղանների համար. կան, վերջապես, և պառաւ թիւրքերը, որոնք առաջինների հետ կըսպասեն պատեհ վայրկեանի՝ հարւած տալու երիտասարդ թիւրքիային: Թիւրքերի այդ բաժան-բաժան վիճակի հանդեպ՝ հայերն այսօր համեմատաբար միաբան են:

Դիտարկ այդ, Իթթիհատը միշտ պէտք կունենայ Հայ Ազգային կուսակցութեան աջակցութեանը, որի շնորհիւ միայն նա կարող է ստեղծել երկրի մէջ մի ընդարձակ կազմակերպութիւն, ներքուստ ամբողջից և ճիւղաւորւած զանգւածների մէջ: Հետևաբար, ժեզն-թիւրքական տեսակետից իսկ խելացի կը լինէր լուծում տալ ռեֆորմների խնդրին, համաձայնելով հայերի հետ. այդ ռեֆորմների իրագործումը այժմ արդէն դարձած է անխուսափելի:

«Դաշնակցութեան պարագլուխներից մի քանիսը միայն ծանօթ են հասարակութեան: Մինչ, ընդհակառակը, Իթթիհատի բոլոր շէֆերը մայրաքաղաքի մէջ են և ամենքը գիտեն նրանց: Այնպէս որ, եթէ գիտեն սպանութիւնների, հայերը չեն, այլ երիտասարդ թիւրքերն

են, որ կ'ենթարկին ամենամեծ վտանգի: Բաւական է յիշել «Դաշնակցութեան» կիրառած տակտիկը: Կովկասում 1905-ին, ընդդէմ թիւրք բեկերի, որոնց ուսուկաւափարութիւնը գրգռել ու թափել էր հայերի վրայ: Այդ տակտիկը նոյնքան ազդու էր, որքան և պարզ. դաշնակցականները կոտորեցին շարժման գլխաւոր գրողներին և այդպիսով կանգնեցրին թաթարական գաղանութիւնները: Նոյն տակտիկը 1909-ին, Թիւրքաց Հայաստանում, վաճառ վիլայէթի մէջ՝ Քիւրդ առաջնորդ Եազուպը բռնաբարած լինելով մի հայուհի՝ ենթարկեց շուտով հայերի յարձակման և ջնջեց իր ամբողջ խմբով: Քրդերը սպառնացին վրէժ տանել «Դաշնակցութեան» կոմիտէն իսկոյն պատասխանեց, հրատարակելով անունները բոլոր գաղանի քիւրդ պարագլուխների, և սպառնաց բոլորին կոտորել, եթէ մի հատիկ դաշնակցական սպանի: Այդ պատասխանի վրայ բոլորը զգաստացան և զսպեցին իրենց թափը... Արևելքի մէջ մարդիկ վիճում են աւելի զօրաւոր փաստերով, քան Արևմուտքում»:

ԳԱՌԻ, ՌՕՐԱՆՍ

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Ի Մ Բ Ա Ն Դ Ը

Մ Ա Ս Ն Ռ.

II

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Օ Ր Ը

Լուսաբաց էր, երևի գրքում արև էլ բարձրացաւ, այդ նկատում էր մեր փոքրիկ լուսամուտից թափանցող ցոլքերի գոյնից, բայց մեզ մօտ գրեթէ գիշեր էր դարձաւ: Եկան լամպը դուրս տարան, մեր զնգանի շորս անկիւններում վերստին խաւարը թագաւորեց: Միայն վերում, ուր աւելի հեշտ էր հասնում գրքի աղօտ լոյսը, ես կարողանում էի տեսնել պատերի մոխրագոյն ծեփը և ինչ որ խաղեր: Սարբազ-Խէչօն կուսացաւ այդ խաղերի վրայ, որ ըստ երևոյթին եղունգներով էին գծւած:

— Քեամբախները բան են գրել, կարգալ չի լինում. ասաց նա պշպշալով:

Մտեցայ և ես. մեր դժբախտ նախորդների յետին հառաչանքն էր շանգուած այդտեղ յուսահատների եղունգներով, մահապարտների վերջին սրտապատառ ծիչը, նրանց պարտած անզօրութեան յաւիտենական աղաղակը, որի մարող արձագանքները տակաւին դողողում էին այս զարհուրելի զնգանի մութ խորշերում:

«Ինձ տանում են կախազան, այսօր լուսաբացին», գրում էր մէկը յետոյ տարի, ամսաթիւ:

«Մնա՛ս բարի ազատութիւն ու ժողովուրդ, հեծե-
ծում էր մի ուրիշը, ինձ կախում են՝ դարձեալ հե-
տևում էր ամսաթիւ ու տարեթիւ:

— Խէչօ՛, ասացի, կախողան բարձրացածների թողած
արձանագրութիւններ են, ի՛մ ընկերս:

— Չա՛յ, բեամբախներ, ապա կարգա՛ր բողոքը:

Կարգացի բարձրաձայն. ազնիւ Խէչօի կնճռոտ ծակաար
է՛լ աւելի մտալիւնց, բաշ ընկաւ դաժան խոհերի ծանրու-
թիւնից, սովորական անհոգ, ժպտուն սրախօսութիւնը
մարեց շրթունքներին, նա յետ յետ գնաց, թիկունքը
պատին տեղ ու մնաց լուռ:

Դուռը բացեց շառաչիւնով. ներս եկա մի ծառայող
բանդարկեալ և լռելիայն ցած դրեց յատակին մի աման
տաք ջուր. ծառայողը գուրս գնաց դուռը կրկին փակ-
ւեց մեր վրայ՝ Կրար նայեցինք, չհասկանալով այս տաք
ջրի նշանակութիւնը:

— Քեամբախներ, չա՛յի ջուր են բերել, երբ ո՛չ շա-
քար ունինք, ո՛չ շա՛յ:

Եւ արդարև դա մի կատարեալ հեգնութիւն էր ո՛չ
բաժակ ունեինք, ո՛չ թէյ, ո՛չ շաքար ու մեզ եռացած
ջուր էին բերել ըստ բանդային կանոնագրութեան:

Վերստին շարեցինք պատերի տակ, բաղջած, գա-
զազած ու անքնութիւնից տանջւած, դողդոջուն մար-
միններով, հաճոյքով ու ցասումով էինք նայում ախորժ
գալորշի արձակող այս տաք ջրի ամանին, որ կարող էր
մեզ մի փոքր կազդուրել դաժան գիշերայ տանջանք-
ներից յետոյ, բայց ի՛նչպէս...

Ո՛չ թէյ, ո՛չ շաքար:

Ի՛նչ միտք ունէր բանդի այս արտառոց խնամքը,
մեր ախորժակները գրգռելու, մեզ է՛լ աւելի տանջելու
համար արգեօք, ի՛նչ վատ հեգնութիւն մեր ցաւոտ
վիճակի...

— Քեամբախ ուսի խելք է, առանց չայ ու շաքարի
տա՛ք ջուր:

— Չէ՛, Խէչօ, բանդային կանոն է, առաւօտները թէյի
ջուր տալ բանդարկեալներին:

— Բա որ չայ ու շաքար չկայ...

— Բանդի կանոն է:

— Քեամբախ մնայ կանոնը, ասում եմ ուսի խելք
է՛, լից էլ նախօրհի կ'ուզեն, իսկ մեզ տաք ջուր են
տեղ առանց չայ շաքարի:

Աւ մեր անզօրութեան մէջ քրքջացինք:

Լի՛ի մեր Սարբազ-Խէչօն արամագրութիւններս կա-
րողանում էր բարձր պահել:

Դուռը կրկին շառաչիւնով բացեց.

— Ուրի՛, լուեց մեր վերակացուի բիրտ, խուպոտ
ձայնը:

Ներս մտաւ բանդապետի առաջին օգնականը, այն
մարդակերպ հրեշը, որ երեկոյեան մեզ բանդային տա-

րազ հագցրեց, որի դէմքի վրայ այնքան ամարդ ու գարշ
վատութիւն կար:

— Մէկ, երկու, երեք, չորս, համարեց նա մեզ, մա-
տիտով նշանակեց թղթի վրայ, ապա դարձաւ Սարբազ-
Խէչօին:

— Ինչո՞ւ են ոտներդ շղթայած:

— Չգիտեմ, Լեւոն, կատարեցից ճամբայ դնելիս, շղթ-
թայեցին ինձ և ընկերներիս:

— Ընկերներդ ո՞ւր են:

— Չգիտեմ գիշերն ուր տեղաւորեցին: Կը խնդրեի
պ. օգնական, հանել տալ այս շղթաները:

— Լաւ, կը հանեն, չես մեռնի:

Խէչօն լուեց:

Օգնականը պատասխանում էր գուրս գալ, երբ ես
առաջացայ:

— Պ. օգնական, ասացի, սա՛ ինչպէս գիտեք մահա-
պարաների գնդան է, ուր մենք նետուած ենք բաղջած,
առանց ծածկոյթի, առանց որևէ տեղաշօրի, անգամ մի
կտոր տախտակ չկայ, որի վրայ նստենք: Որչափ մեզ
յայտնի է, մենք տակաւին ո՛չ դատուած ենք և ոչ դա-
տապարտուած. ուզում ենք յուսալ, որ մահուան պատիժ
չի սպասում մեզ, եթէ մինչև իսկ դատապարտենք.
Խնդրում ենք ասել իմանալ, ինչո՞ւ ենք մահապարա-
ների գնդանում և այս անհանգուրժելի վիճակում:

Օգնականը լսեց այս բոլորը ակնյայտ սրտնեղութիւ-
նով, առաջներն իրար վրայ սղմած, նայեց ինձ ուսից
գլուխ մի վատ, թունոտ հայեացքով, ապա գուրս գնաց,
թողնելով առանց պատասխանի:

Դուռը կրկին փակեց:

— Լա՛ւ ասիր, վրայ բերեց Խէչօն, ամա էս անիծ-
ւածներին որ արդար բան ես ասում, ինչպէս հօրը
հայհօյես. քեամբախ նախօրհիներ:

Վերստին քրքիջ լարձրացրինք, որին անմիջապէս յա-
ջորդեց ծանր լռութիւնը: Խօսելիք չկար. դրութիւններս
դաւնում էր անհանգուրժելի ինձ պահում էր մի յոյս,
որ հաստատուած էր պարզ արամագրութեան վրայ.
մեզ հետ կատարուածը այնքան արտառոց, այնպէս հրե-
շաւոր էր ու անմիտ, որ ինձ թւում էր անհնարին այս
դրութեան յարատևումը: Ինչքան և վատ կարծիք ու-
նենայի ուսական բանդային կարգերի մասին, անհնա-
րին էր թւում ինձ այս աստիճան գոհհօրէն վրան
բաց անիրաւութիւնը, այս ամարդի բարբարոսութիւնը
դէպի բանտարկեալները, որոնք դատապարտուած չեն,
որոնք մի երկու ամիս յետոյ՝ կարող են արգարանալ
անգամ ուսական մեր օրերի ծամածուած օրէնքներով:

Այսպէս էի մտածում ու սկանջս ձայնի էր, թէ ահա՛
ուր որ է՛ դուռը նորից կը բացելի, մեզ կը հրաւիրեն
դուրս այս գարշահոտ խցից և այլ տեղ կ'առաջնորդեն,
գէթ ծածկոց ու որևէ սնունդ կը տան քաղցից ու
ցրտից չմեռնելու համար:

Նախասենեակում՝ անց ու դարձ էր անում միայն մեր վերակացուն. նրա վառ աչքն էր փայլում մեր դրան ապակեծածկ անցքի վրա: Ի՞նչ պէս, ո՞ւր միջ իմանալ, թէ ո՞ւր են, ի՞նչ եղան մեր միւս ընկերները, ո՞վ է արգեօք մեր հարևան զնդանում և միւսներում, որոնք բոլորն էլ բացուում են մի ընդհանուր նախասենեակի վրա:

Քիչ յետոյ, սակայն, նախասենեակում ռանձայները շատացան ու խեղդած զրոյց լուսնց հայերէնի Թռանք դէպի դրան անցքը: Այ՛, նրանք էին, չորս հոգի մեր ընկերներից — Յ. Արզ., Մ. Նալբ., Լ. Մուշ., Լ. Սող., որոնք զուրս գնացին վերակացուի բիրտ հրամանների տակ: Սա առաջին սիրտիչ յայտնութիւնը եղաւ մեզ համար գիշերուանից սկսեալ, շատ ջնջին փաստ անշուշտ — բանի որ խօսակցել. լուր տալ շատ դժուար էր, բայց էլի սրտապնդիչ մի բան կար այն գիտակցութեան մէջ՝ թէ մեր հարևան զնդանում մեր մօտիկ ընկերներն են:

Իրանը կպած մնացինք, մինչև որ նրանք յետ եկան դրսից և շնայելով վերակացուի բոլոր զգուշութեան ու խստութեան բարձրաձայն հազորդեցինք, թէ ո՞վքեր են իրենց հարևան: Ետնեցինք նաև, որ քաղցած ենք: Նրանք ասացին, որ հաց ու պանիր ունին և պիտի աշխատեն մեզ էլ բաժին հասցնել վերակացուի միջոցով: Լուրը շատ լաւ էր. մեր զնդանում նոյնիսկ ցնծութիւն տիրեց: Քիչ յետոյ մեր դուռը նորից բացուեց այս անգամ զուրս գալու հերթը մերն էր:

— Տասնևհինգ բոպէ ունիք ձեր բնական պէտքի և զրօսանքի համար, չոր ու անողորմ շեշտով ասաց վերակացուն:

Քսանևչորս ժամում տասնևհինգ բոպէ միայն օգի մէջ. ճար չկար, պէտք էր համակերպել: Գուրս եկանք աշխատելով այդ կարճ ժամանակում որբան կարելի է շատ շարժումներ կատարել, ցատկել, վազել, սարմնամարզ անել: Տարբարախաբար այդ էլ էր արգելած, մենք պարտաւորեցինք ուղտերի շարանով իրար յետևից պտոյաներ գործել ու միանգամայն լուռ:

Այս էր կոչում զրօսանք նստողներին բանգում: Բակում ոչ որ չկար, այդ դժոխք բակը, որ գիշերը գիտել չէինք կարողացել: Բանդը գտնուում էր մի բլրի զառիվայր լանջին: Մեր զնդանը զառիվայրի հէնց կատարին էր: Մեզնից վեր երևում էր բլրի կատարը, ուր անց ու դարձ էին անում ազատ մարզիկ: Այնտեղ պիտի կարողանայինք ճանաչել մեր բարեկամ ազգականներին, եթէ երևային: Նշան անել, խօսել սակայն թուում էր անհնարին: Մեր իւրաքանչիւր շարժումին հետևում էին վերակացունները:

Մեր զնդանից վար՝ դէպի մուտքի դուռը, զառիվայր բակի այս ու այն կողմ անկարգ ու անսխտեմ շարւած էին այլ շինութիւններ, ամենքն էլ լեցուն բանգար-

կեանքերով, որովհետև ամենքի առաջ հսկում էին հրացանաւոր կողակներ: Մի հրացանաւոր վերակացու հրակում էր արտաբնոցը, ուր ուշացողը սովորաբար ենթարկում էր ամենատեսակ կոպտութեան: Էրացանի կոթը յաճախ էր իջնում փորացաւով տառապող հիւանդների թիկունքին բնական պէտքերի ընթացքում: Բակի աջ ու ձախ կողմերում բարձրանում էին երկու բրգաձև և առանց լուսամուտի շէնքեր — դրանցից մէկը պահեստ էր մեր զգեստների, միւսը՝ խոնաւ ու խաւար կարցերն էր, ուր նետում էին ամենանշնչին անհնազանդութեան համար բանգարկեանքը սրերով միայն հաց ու ջրով և միանգամայն զուրկ որևէ ծածկոցից, խոնաւ գետնի վրայ:

Բոլորովին վարում՝ մուտքի մօտ բարձրանում էր բանդի եկեղեցին և նրանից աջ ու ձախ ինչ որ արհեստանոցներ, ուր աշխատում էին տաժանակիր աշխատանքի գատապարտածները:

Աւ հետուն հարթավայրն էր ձգոււմ, ուսական ծովածաւալ ստեպները, համր ու մառլ, ինչպէս ուս ոգին: Յեղ անդ երևում էին գիղեր, հատ-հատ խրրճիթներ, ծուխ էին արձակում երևում էին հողմադաներ, թևերը երկնքի առաջ բացած աղօթողի կեցւածքով, մի մուժիկ քշում էր իր միաձի սալակը աշնան դեղին գաշաբրի միջով, մի խուժր կանաչք ու տղամարդիկ հանգարտ գնում էին դէպի բաց հետուն, ասես աննպատակ, այնպէս ինչպէս միայն ուս մարդը գիտէ գնալ:

Բանդին բոլորովին մօտիկ երկաթուղու գիծն էր անցնում: Երբ և գնացքը շոգեմեքենան թուաւ փնջալով և նրա յետևից վագոններ, լեցուն ճամբորդներով, որոնք գլուխները լուսամուտներից հանած՝ նայում էին բանդին: Եւ այդ բոլորը թուում է անհասանելի երազ: Աւ յետոյ՝ վիրաւորական ասեմ, թէ՛ թշնամական մի բան կայ անազատ կեանքում տառապողի համար, կեանքի այդ անհոգ ետ ու զեռի մէջ: Վիրաւորանք է թուում, որ աշխարհը դեռ կարող է իր սովորական ամենօրեայ հոգսերին անձնատուր լինել, երբ ինքդ այդքան դժբախտ ես, այդքան մոռացւած: Այդ վիրաւորանքի զգացմունքը երբեմն այնքան կիզիչ է դառնում, որ քիչ է մնում մարդ ճշայ յէ՛, անզգաներ, այստեղ զարհուրանքն է՝ ձեր աչքի առաջ և դուք դեռ կարողանում էք ապրել:

Ճշաւ, որչափ կ'ուզես, գնացքն անցաւ շառաչելով, ճամբորդների գլուխները ծածկեցին. ու մնացին դարձեալ ուսական խոհուն, հնազանդ ստեպները և այս գլխիկոր, մառլ մուժիկները, որ գնում են, գնում են մոլոր դաշտերով ու չգիտես ո՞ւր...

Գնացքն անցաւ թողնելով մութ ցաւի՝ ասեմ, թէ ասեցութեան զգացմունք մեր հոգում, և սակայն՝ այնպէս կ'ուզէինք, որ էլի գային նորանոր գնացքներ, էլի անցնէին շաշելով, մարդիկ սլանային թէկուզ անտարբեր դէպի մեր տառապանքը, չէ՞ դա դարձեալ ազատ կեանքի մի

կտորն էր, մի երազ մեզ համար, թեկուզ անհասանելի:

Ակնապիշ սպասում էինք նոր գնացքի, ծխի նոր ոլորան էինք փնտրում ու հայեացքներս կորչում էր հեռու ստեպաներում, ուր մուսուլմաններն էին բայում:

— Ամիրնո՞՞ *), շուեց յանկարծ մուտքի առաջից, բոլոր վերակացուները բակի զանազան մասերում կրկնեցին նշն սաստը, որպէս արձագանքներ: Կա նշան էր, թէ մեծաւորն է գալիս, զլիսուրկները պէտք է հանել: Ներս մտաւ բակը մի ծերունի, միջահասակ, գիւրուկ, ամիշած դէմքով, կապոյտ խորամանկ ու նեղ աչքերով, հայեացքը սոքերի առջ, բայց իրօք շուրջը նայելիս գող կատուի պէս: Եւ մինչդեռ բակի այս ու այն կողմում ցրած բանդարկեալները գլխարկները հանած՝ սպասում էին, ուսական բանդի արժանի գլխաւորը, թեքեց մուտքի կողքի անկիւնը, յատուկ շինած սեղում և ամենայն հանգարտութեամբ սկսեց միգել: Եւ բանդարկեալները, որոնք այդ վարկեալին անցնում էին այդ անպատկառ ծերունու յետեւից, այնուամենայնիւ հանում էին գլխարկները յարգանք տալու ուսական միզող իշխանութեան այս արժանի ներկայացուցչին: Եւ ո՛չ մէկը այդ ուս հօտի մէջ, որ ըմբոսանար այդ աստիճան յանդուգն, անպատկառ ստորացումի, այդ անասելի վիրաւորանքի գէժ:

Ուսական ոգու անհուն հնազանդութեան, նրա ապշեցուցիչ ստրկամտութեան, անծայր համբերութեան չափը տեսնելու համար՝ պէտք է լինել ուսական բանդերում, դիտել ուս բանդարկեալի կրած ամենօրեայ անարգանքները, պատիժները, զրկանքները, ծեծը և այլ անտանելի վիրաւորանքները: Անկասկած՝ ամենից դժուարինը, ամենից արագիկականը բանդային ըմբոստութիւններն են, որոնք գրեթէ միշտ վերջանում են միանգամայն անմեղ բանտարկեալների կոտորածով, բայց ըմբոստողին, արդար ու բուն զայրոյթի ընդունակ խոռոչածքը անկարող է հաշի առնել հեռանքները իր գործողութեան: Եւ այդ բողոքող, ցասումից գողգողացող խոռոչածքն է, այդ կատաղի ու արդար խիզախուժը վտանգի, որ պակասում է այդ համբերատար, այդ ծով ժողովրդին, այս արտասուելի թերութիւնն է կարելի դարձնում, որ մի զգելի ծիծու, ինչպէս այս ծերուկ բանդապետը — լրբորեն միգի մարդկային արժանիքի վրայ: Ենայ իմացանք, որ դա բանդապետի ամենօրեայ սովորութիւնն է սարիների ընթացքում և դեռ ո՛չ մի ուս բանդարկեալ չի համարձակել բնական պէտքը հոգացող լպիրը բանդապետի յետեւն պահանջած յարգանքը մերժել և զլիարկ չհանել:

Այս խոհերը գտնում էին զլիսոյս մեր դրօսանքի ժամին, ես այլ ևս անուշադիր եի զէպի բանդի բակում

*) Հանդարտ:

անցած դարձածը, բայում էի գլուխս բաշ ու բնկնած՝ երբ առջևիցս գնացող ընկերս Խ... կամացուկ ասաց:

— Ես բլրի վրայ նկատում եմ եղբորս, նայիր չե՞ս գտնում, որ նա է:

Նայեցի անմտօրէն, թէ և եղբորը չէի ճանաչում:

— Կը փորձեմ ձեռքի նշանով հասկացնել, որ մենք դրամ չունինք, ասաց դարձեալ Խ...ը:

— Փորձիր, իսկ ես կը հսկեմ վերակացուի շարժ ու ձեին:

Եւ իմ խեղճ ընկերը աջ ձեռքը զգուշութեամբ բարձրացրեց մինչև գօտին, բթամասը զգուշութեամբ քսեց ցուցամատին՝ յուսալով թէ բլրի կատարից դիտող եղբայրը կը հասկանայ թէ մենք փող չունինք:

Ծիծաղա չկարողացայ պահել ընկերոջս այդ օրինակ միամիտ փորձի վրայ ու փրկեցի:

Վերակացուն ուշադրութիւնը կրկնապատկեց, փորձելով հասկանալ յանկարծական ծիծաղիս պատճառը, ապա իր ժամացոյցին նայելով՝ պատուիրեց ներս գնալ քառորդ ժամն անցել էր, ուրե՞ջ դարձեալ բաննչորս ժամ պիտի փակէինք մեր գարշահոս բնում:

Ներս մտանք, վերստին կծկեցինք պատերի տակի քայլելու, շարժելու պահանջ շատ չկար, բազցած էինք ուժասպառ: Գարդացել էի սակայն Լավրովի գիրքը շարժան անհրաժեշտութեան մասին բանդում, ուստի մինչ ընկերներս կուճուռել էին պատերի տակ, ես փորձեցի պատյոններ գործել մեր բնում բայց սեղն այնքան փոքր էր, որ շուտով գլուխս դարձաւ ու ես էլ սեղ բռնեցի մի պատի տակ: Աւ խորհում էինք, թէ ինչպէս, ի՞նչ միջոցով լուր տանք դուրս, որ մեզ մի փոքր փող հասցնեն: Մտածածներս մէկը միտից անգործնական, յաճախ նոյնիսկ ծիծաղելի էին: Եւ ընդհանուր շարունակ մէջ յանկարծ Խ...ը ձեռք առաւ մեր մի հատիկ սրբիչը, թեւ, սեղ, որ թողել էին մեզ և սկսեց ինչ որ ստեղծագործել:

Ի՞նչ ես անում:

— Մո՛ւս կացէք, տղի՛րք, գտել եմ հնարը, պատասխանեց Խ...ը խնդալի:

— Ի՞նչ հնար:

— Փողի հնարը, ահա սրբիչի վրայ կ'ստեղծագործեմ՝ յիս, փող չ'ունենանք, յետոյ, դուրս կը տամ եղբորս, իբր թէ լւանալու ու նա կը հասկանայ, վերակացուները գլխի չեն ընկնի, թէ ինչ է գրած, նրանք կը կարծեն՝ թէ դա իմ ազգանունն է:

— Այդ լու է, ասացի ես կատակով, բայց պէտք է հասկացնել նաև, որ փողը յանձնելու է բանդային գրասենեակը:

— Հատ լու, ուրե՞ջ կ'ստեղծագործեմ յիս, փող չ'ունեմ աւէք կոնտօրեանն:

— Ա՛ճերի՛մ, խելքիդ մատաղ քեամբախ ուսի խելքը

